ACADEMIA REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

MUZEUL LITERATURII ROMÂNE

M. EMINESCU

O P E R E

XIV

TRADUCERI FILOZOFICE, ISTORICE ŞI ŞTIINŢIFICE

HURMUZAKI <> RÖTSCHER <> KANT <> LESKIEN
BOPP <> ARTICOLE SI EXCERPTE

STUDIU INTRODUCTIV DE AL. OPREA

CU 347 DE REPRODUCERI DUPĂ PUBLICATII SI MANUSCRISE

1983

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

R-79717, BUCUREŞTI, CALEA VICTORIEI 125

EDIŢIE CRITICĂ ÎNGRIJITĂ DE UN COLECTIV DE CERCETĂTORI DE LA MUZEUL LITERATURII ROMÂNE

stabilirea textului şi a variantelor
PETRU CREŢIA
AURELIA CRETIA
comentariile şi notele de istorie literară
DIMITRIE VATAMANIUC
ANCA COSTA-FORU

Colaboratori externi
text şi comentariu
GHEORGHE MIHĂILĂ pentru *Manual de limbă paleoslavă*
AMITA BHOSE pentru *Gramatica limbii sanscrite*

Responsabilul filologic al ediţiei
PETRU CREŢIA

Secretariatul tehnic:
ILEANA RAŢIU

Coordonatorul ediţiei
AL. OPREA

BIOGRAFIA INTELECTUALĂ A LUI M. EMINESCU

[5]* Faptul că M. Eminescu a dovedit un vast orizont intelectual, anexîndu-şi cele mai variate şi mai întinse arii ale culturii constituie un adevăr acceptat azi, în lumea specialiştilor, cu forţa, am putea spune, a unui *consensus omnium*. În privinţa semnificaţiilor, ca şi a valorii acestor preocupări, părerile însă diferă. G. Călinescu, ocupîndu-se, în volumul al doilea al *Operei lui M. Eminescu,* de compartimentul „culturii", divulga „falsa idolatrie" care tindea să vadă în poet pe „prototipul" tuturor însuşirilor şi virtuţilor umane: „Eminescu e cel mai mare filozof, cel mai de seamă filolog, cel mai cult individ. El a formulat cu mult înaintea fizicei moderne teoria relativităţii, a cunoscut pe clasici, ca nimeni altul, a relevat omenirii filozofia asiatică. El este un profet. A prevestit prăbuşirea sistemului monetar şi reîntregirea patriei. Cel mai dosit cuvînt al paginelor lui e greu de simboluri şi învăţătură ca un ciorchine rumen"[1].

S-a reiterat în cazul lui Eminescu ceea ce s-a întîmplat în Italia cu Dante, devenit „cripta tuturor înţelepciunilor

[1] Acest capitol va fi reluat, peste ani, cu titlul: *Cultura lui Eminescu,* şi publicat în ,,Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor" (nr. 1 – 2, 1956). Sunt aduse argumente în plus, se fac unele modificări de stil – astfel comparaţia citată mai sus cu ,,ciorchinele rumen" va fi înlocuită, în chip mai sugestiv, cu aceea de rodie: ,,Cel mai inocent cuvînt al paginilor lui e umflat de simboluri ca o rodie coaptă" – dar opiniile, în articulaţiile lor esenţiale, nu se modifică.

* Numărul din paranteze drepte-bold **[5]** reprezintă începutul paginei în ediţia Academiei Române (din care este citat acest text). Numărul din paranteze rotunde (14) – cum veţi vedea pe pagina următoare –este trimiterea autorului (Al. Oprea) la *Bibliografie*, aflată la sfârşit. (Marcel Chelba)

omeneşti”, „începutul şi sfîrşitul oricărei discipline”. G. Călinescu pledează pentru cercetarea activităţii poetului „în spiritul adevărului şi cu o pietate care să nu degenereze în caricatură”. Un principiu care, să recunoaştem, e admis şi revendicat, în zilele noastre, de oricare critic ce se respectă.

La sfîrşitul travaliului său, în postfaţa la cel de-al cincilea volum al monumentalei *Opera lui M. Eminescu,* G. Călinescu ţinea să declare, cu o anume superbie: „Întru cît priveşte partea exegetică, ne-am ferit de exageraţiuni” şi – dovedind cît de mult îl obseda exemplul exegezei danteşti – îl citează pe autorul unui studiu extravagant, poreclit: „il buffone della critica dantesca”, încheind: „N-am voit să fim bufonul criticei eminesciene”.

Într-adevăr, dacă întregul demers critic călinescian se remarcă printr-o privire „de sus”, care aproximează şi relativizează fenomenele analizate, dezvăluind o deplină libertate spirituală, nestînjenită de nici o reţinere de tip idolatru, nicăieri aceste calităţi – ce dau măsura personalităţii sale – nu ne apar mai subliniate, mai „săritoare în ochi” ca atunci cînd îşi propune să reconstituie harta izvoarelor culturale ale gîndirii lui M. Eminescu, sau ceea ce el numeşte: „întinderea şi lacunele culturii sale”.

În ultimii ani, unele texte reprezentative din cultura universală, traduse de poet, au fost extrase din tainiţele labirinticelor „caiete” şi date publicării, cu comentariul avizat al specialiştilor din domeniile respective, ceea ce nu a putut să nu îmbogăţească imaginea constituită pînă atunci în legătură cu aceste preocupări eminesciene, producînd, în unele cazuri, mutaţii semnificative în înţelegerea lor.

[6] Au văzut, astfel, lumina tiparului *Lecturile kantiene,* respectiv, traducerea încercată din *Critica raţiunii pure* (14). În studiul său introductiv, C. Noica a emis consideraţii preţioase, dintre care reţinem pe cele referitoare la raportul dintre Eminescu şi filozofie. La modul general, C. Noica împărtăşeşte punctul de vedere al lui G. Călinescu, dar introduce pe parcurs o seamă de precizări şi de amendamente care îl aşază, în final, pe o poziţie diferită. C. Călinescu afirma, bunăoară, că, deşi poetul se instruia în probleme filozofice şi citea de toate, „noţiuni temeinice şi pornire tehnică de specialitate nu avea”. C. Noica remarcă, printr-o situare în timp: „Cine le are la vîrsta aceea?”.

Exegetul operei eminesciene, continuînd seria observaţiilor cu caracter restrictiv, conchidea că: „dacă Eminescu ar fi fost în situaţiunea de a fi chemat la o catedră universitară, el, care îndrăznise să traducă pe Kant, ar fi avut temelie destul de trainică în virtutea căreia să-şi însuşească unele aspecte de specialitate”. C. Noica se arată nemulţumit de expresia „unele”, declarînd: „poetul nu era pregătit doar pentru a-si însuşi « unele » aspecte de specialitate, ci *pe cele esenţiale”,* părerea sa fiind că: „Eminescu deţinea, într-un fel, esenţialul filozofiei”. Drept dovadă se referă la însemnările poetului din manuscrise, analizînd cîteva pagini cu reflecţii asupra rostului filozofiei (deşi consideră că cel puţin o parte a textului acuză a fi o traducere neidentificată). Dar nu numai atît; C. Noica generalizează consideraţiile de pe tărîm filozofic, afirmînd neted:„Pentru studiul istoriei, pentru studiul economiei, pentru cel al filologiei, s-a putut spune ce afirmăm pentru specialitatea filozofiei: pregătit pînă la capăt ori nu, Eminescu intuia esenţialul”.

Se cade să ne amintim că, de un bun număr de ani încoace, C. Noica s-a manifestat, în arena publicisticii, ca un adevărat cavaler neînfricat al reproducerii caietelor eminesciene – pe care le-a şi comentat în originale eseuri –, şi dacă demersurile sale au putut fi discutate, în anumite puncte, de unii cercetători, nu se poate nega rolul esenţial ce l-au îndeplinit în procesul actual de reconsiderare a poetului naţional în ipostaza *„omului deplin al culturii româneşti”* (66).

Cititorii de azi au beneficiat de editarea tălmăcirii şi a altor lucrări, care au însemnat tot atîtea puncte de reper în evoluţia biografiei intelectuale a lui M. Eminescu. Faptul că pe această listă figurează tratatul lui Botscher *Arta reprezentaţiunii dramatice*[2] se justifică de la sine, Perpessicms pledînd de atîtea ori, cu ardoare, cauza tipăririi imediate. Iată însă că de un viu interes s-au bucurat şi preocupările eminesciene legate de fizică sau matematică, aşadar, din domenii îndepărtate, ca să nu spunem opuse, exerciţiului scriitoricesc, şi care, pînă atunci, fuseseră privite

[2] Două fragmente ale lucrării au fost publicate de Marin Bucur în „Manuscriptum" 1 (10), 1973, textul integral fiind reprodus de Aurelia Rusu în 1974 (13) şi, într-o ediţie revăzută, în 1979 (21).

ca simple curiozităţi, cînd nu erau, direct, puse sub semnul dereglării minţii autorului (paginile respective din caiete conţin întrebarea – a lui Maiorescu? – excesiv de dură: „Alienaţie mentală?”). Merită a fi consemnată, în această direcţie, contribuţia academicianului Aurel Avramescu, care, din proprie iniţiativă, a alcătuit, în 1957, un colectiv de studiu şi, în 1958, a prezentat în cadrul Academiei o comunicare în care semnala valoarea însemnărilor ştiinţifice ale poetului. În paginile revistei „Manuscriptum” au văzut lumina tiparului, sub îngrijirea Magdalenei D. Vatamaniuc, traducerile privind compartimentul fizicii[3]. Subliniindu-le importanţa, academicianul Octav Onicescu dădea această apreciere, care se cade a constitui subiect de meditaţie, dat fiind înaltul gir ştiinţific al semnatarului: „Proprietatea cu care Eminescu manipulează concepte aşa de noi şi aşa de importante, cadrul unitar, permanent valabil, în care le valorifica, îl aşază în primele rînduri ale celor care au gîndit în epoca lui ştiinţa despre energie, despre cea calorică în special, iar scrierile lui îi dau dreptul de a figura în literatura noastră de filozofie a ştiinţei cu drept de cetăţenie universală” (67).

Nu ne propunem să întocmim aici un tablou complet al interpretărilor suscitate în anii noştri de preocupările intelectuale ale poetului. În cadrul unei asemenea cercetări exhaustive, va trebui să-şi găsească locul şi menţionarea reapariţiei, în **[7]** anumite forme, a exagerărilor de cult, condamnate cîndva de G. Călinescu. Astfel, cineva nu se mulţumea să-l elogieze pe Eminescu ca „anticipator” al „teoriei relativităţii” a lui Einstein – ignorînd ironiile călinesciene pe această temă – dar mergea mai departe, considerîndu-l „primul dintre poeţii moderni” care a descoperit aspecte ce vor fi valorificate mai tîrziu de „fizica nucleară”, declarînd: „poate nici un poet modern n-ar confirma mai strălucit” previziunea din 1969 a lui Werner Heisenberg, creatorul mecanicii cuantice, previziune potrivit căreia arta va ajunge, ca şi fizica, „la o nouă epocă a formelor clare”. Însetat de „formele perfecte”, Eminescu „a satisfăcut *avant la lettre”* „exigenţele estetice ale unui

[3] Aceste texte, împreună cu multe altele care acoperă întreaga suprafaţă a culturii, au fost publicate de Magdalena D. Vatamaniuc în masivul şi valorosul volum *Fragmentarium* (23).

Heisenberg, conforme totalităţii cosmosului einsteinian”[4].

În acelaşi timp, nu e greu de sesizat ca, pînă azi, continuă să se manifeste în legătură cu actele culturale eminesciene nu atît o atitudine direct depreciativă, cît una disimulat condescendentă, expresie a prejudecăţii destul de rezistente care stabileste că un creator nu poate excela decît într-unul din domeniile activităţii sale, în celelalte făcînd, fatalmente, figură de amator, satisfăcîndu-şi curiozităţi de suprafaţă[5].

Pentru ca problemele în discuţie să-şi găsească o rezolvare în deplin acord cu adevărul ştiinţific, depăşindu-se exagerările de un fel sau altul, este necesar să clarificăm, de la bun început, unele aspecte cu caracter metodologic. După cîte se observă, eroarea cel mai ades comisă provine din tendinţa ca preocupările culturale ale poetului să fie

[4] Aceste puncte de vedere au primit replica promptă a lui Mihai Drăgan, într-un savuros articol din „Cronica" (III/781, 16 ianuarie 1981), intitulat: *Eminescu şi „eminescologia modernă*".

[5] O astfel de teorie a profesat-o, cum se ştie, Ovid Densusianu, care, în cursul său universitar, referindu-se la Eminescu, statua drept lege absolută faptul că cine e un *summum* în poezie în celelalte genuri se va situa, inevitabil, pe planul doi. Ca un alt exemplu, îl cita pe Costache Negruzzi, mare artist în proză, dar poet neînsemnat.

În zilele noastre o astfel de concepţie nu se exprimă în forme atît de tranşante, urmările ei le mai simţim însă în tendinţa de-a se trece uşor peste eforturile poetului de tălmăcitor în diferite arii ale culturii universale, deşi unele dintre aceste lucrări, în condiţiile de-atunci ale ţării noastre, reprezentau premiere absolute.

Într-un studiu din *Caietele Mihai Eminescu* (69), unde prezenta varianta românească a manualului de paleoslavă a lui A. Leskien, G. Mihăilă îşi exprima uimirea ca, bunăoară, cunoscutul specialist Th. Simensky, în prefaţa *Gramaticii sanscrite* (Editura ştiinţifică, 1959), ,,prima care apare în România", nu menţionează în nici un fel antecedentele eminesciene ale unei asemenea întreprinderi (după gramatica lui Fr. Bopp), sau că Nina Facon traducînd *Principele* lui Machiavelli, nici în studiul introductiv, nici în note, nu găseşte cu cale să amintească meritele poetului în comentarea şi traducerea capitolelor esenţiale ale respectivei opere. În legătură cu ultimul exemplu ne îngăduim să adăugăm că, într-o ediţie mai veche, semnată cu pseudonimul: Sorin Ionescu – Societatea de filozofic română, Bucureşti, Tiparul Universitar, 1943 – , Nina Façon avusese grijă să consemneze faptul, cu justificată acribie ştiinţifică.

discutate în afara contextului specific al epocii de acum aproape un secol, care le legitimează. De aici pericolul speculaţiilor, al calchierii opticii prezentului, ignorîndu-se sistemul propriu, de-atunci, de ordonare a valorilor. Bineînţeles, nu pot fi omise din aria judecăţilor de evaluare opţiunile de azi sau mutaţiile operate în răstimp de dezvoltarea diferitelor discipline ştiinţifice. Se cade însă să ţinem seama – ca să folosim o expresie a lui Malraux – de „dublul timp" al „unei opere, timpul creării ei şi cel al receptării în zilele noastre, această dialectică a confruntării celor două timpuri putîndu-ne oferi ecuaţia exactă a înţelesurilor fenomenului cu pricina.

Din păcate, dincolo de unele date comune, studiile de sociologie a culturii nu ne oferă un material prea bogat pentru a se putea reconstitui *modelul* social şi intelectual al scriitorului din epoca lui Eminescu. Dintre puţinele cercetări întreprinse, care ne pot folosi în dezbaterea de faţă, o reţinem pe aceea a Institutului de studii sud-est europene, cu tema: „Viaţa intelectuală a românilor din secolele XVII – XIX şi relaţiile cu sud-estul Europei". Un prim rezultat al investigaţiilor – care au valorificat metoda modernă a statisticii, beneficiind şi de serviciile unui ordinator – s-a concretizat într-un studiu consacrat tocmai tipologiei sociale şi intelectuale a scriitorului român din secolul al XIX-lea[6].

[8] Îi înfăţişăm principalele concluzii. Pe măsură ce se adînceşte nevoia modernizării formelor de existenţă, creşte rolul şi importanţa intelectualităţii în viaţa societăţii. Nu numai la noi, dar în întreg spaţiul sud-estului Europei se poate vorbi de o adevărată fascinaţie a ideii de „intelectualizare". Drept urmare, tinerii sunt îndemnaţi să aspire la o specializare înaltă, cu precădere în colegii şi universităţi renumite de peste hotare. Statisticile întocmite demonstrează că tinerii din Moldova şi Muntenia frecventau, de regulă, centrele culturale occidentale (mai ales Franţa), iar cei din Transilvania, Bucovina şi Banat le preferau pe cele din Europa centrală (mai ales Austria). Predominante erau studiile sociale si umane, majoritatea zdrobitoare reprezentînd-o absolvenţii facultăţilor franceze de drept.

[6] Studiul aparţine Elenei Siupiur şi a apărut în ,,Cahiers roumains d'etudes literaires", nr. 2**,** 1980, sub titlul *L'ecrivain roumain au XIX-e siecle: tipologie sociale et intellectuelle.*

Foarte puţini se specializau în problemele artei (la Viena sau Berlin), ori în studii tehnice şi militare (cu precădere în Franţa). Dacă mai adăugăm activitatea didactică (slabă prezenţă), încheiem tabloul sinoptic, în cadrul căruia ponderea hotărîtoare o aveau aşa-zisele profesiuni liberale.

O primă concluzie care se desprinde în privinţa statutului scriitorilor este că aceştia erau pregătiţi, prin instrucţie şi atestare, pentru o cu totul altă profesie decît cea literară. Şi mai exact: a fi scriitor în secolul al XIX-lea reprezenta o ocupaţie, nu o profesie, despre un început de profesionalizare a muncii scrisului putîndu-se vorbi numai în ultimele două decenii ale secolului trecut. Posteritatea a reţinut adesea, în cazul unora dintre personalităţile timpului, activitatea literară, dar, din punctul de vedere al mentalităţii epocii, profesia şi activitatea de bază erau cele care contau îu viaţa societăţii.

Un aspect care se impune atenţiei priveşte orientarea enciclopedică. Munca literară nu este singura cu un statut auxiliar, acest tip de intelectual, pe lîngă profesia de bază, exercitînd, simultan sau succesiv, şi alte activităţi: autor de manuale, publicist, traducător etc. Urmează această precizare importantă: „enciclopedismul” nu reprezenta rezultatul unei pregătiri profesionale efectiv enciclopedice, numeroase profesiuni intelectuale au început prin a fi expresia unei pasiuni de amator, abia mai tîrziu emancipîndu-se şi autonomizîndu-se (acestei evoluţii i se anexează şi munca strict literară). Un asemenea proces este însă posibil datorită cunoştinţelor diverse căpătate pe parcursul studiilor, ca şi faptului că se păstrează şi se adînceşte o reţea întinsă de raporturi cu un număr mare de activităţi culturale. De aici – o consecinţă relevantă – caracterul deschis (de *agora)* al preocupărilor scriitorului, o curiozitate insaţiabilă de a şti, de a se instrui în cele mai diferite domenii, într-un cuvînt, de a se autodesăvîrşi spiritualiceşte.

Acestea sunt datele generale ale tabloului epocii. Cum se inserează în „cîmpul” său „magnetic” personalităţi de o valoare exceptională, cum este M. Eminescu? Autoarea studiului – alta fiind şi tema cercetării – se mulţumeşte să

trimită la teoria lui Pierre Barriere[7], referitoare la „tipul intelectual ideal”. Mărturisim că, în sine, formula nu ne spune prea mult. Rămîne ca rezultatele analizei statistice a datelor sociologice ale secolului al XIX-lea să ne servească mai tîrziu drept posibile puncte de reper, pe măsură ce vom înainta în derularea filmului interior al căutărilor intelectuale ale poetului. Vom recunoaşte însă că încă de-acum unele limpeziri s-au produs, ajutîndu-ne să fixăm cu mai multă exactitate coordonatele locului în care se găseşte M. Eminescu evoluînd pe orbita mişcărilor specifice ale timpului său.

Nu vom putea, prin urmare, accepta uimirea admirativă faţă de existenţa în sine a faptelor de cultură ale poetului cîtă vreme acestea se înscriau în aria preocupărilor frecvente ale contemporanilor, tipologia dominantă în epocă fiind aceea de „intelectual-scriitor”. Spunînd asta, ne opunem, totodată, şi celor ce privesc cu neîncredere activităţile paraliterare ale poetului, judecăţile limitative pornind, îndeobşte, de la reprezentări justificate în secolul nostru, cînd între cunoaşterea artistică şi cea ştiinţifică există, dacă nu vrăjmăşii declarate, atunci incompatibilităţi de structură. Pe vremea lui Eminescu însă aceste dileme erau lipsite de obiect – sau, mai precis, diferenţierile dintre diferitele domenii ale cunoaşterii nu îmbrăcaseră încă forma unui divorţ absolut.

[9] Îşi are tîlcul său faptul că, la 19 septembrie 1874, scriindu-i din Iaşi lui Ioan Al. Samurcaş, secretarul Agenţiei române din Berlin, în legătură cu dorinţa reiterării tentativei sale de-a-şi trece doctoratul, şi încercînd să-şi definească ţelul general al activităţii, afirma că munca sa „întotdeauna va rămîne *ştiinţifică şi literară*”. Aşadar, cele două planuri nu se opuneau în viziunea poetului, ci se coasociau în chipul cel mai firesc.

Legat de preocupările ştiinţifice, ne grăbim să remarcăm că acestea se cade să nu fie judecate la modul absolut, în raport cu exigenţele pure ale erudiţiei, ci sub unghiul constituirii unei viziuni globale asupra lumii. Esenţială rămîne căutarea acelor „*concepte-răspîntii*”, prin

[7] Pierre Barriere, *La vie intellectuelle en France, du XVI-e siecle d l'epoque contemporaine,* Ed. Albin Michel, Paris, 1961.

stăpînirea cărora M. Emineseu putea domina şi ordona faptele vieţii şi ale întregului univers într-un sistem de idei coerent şi armonizator.

Abraham A. Moles, în *Sociodinamica culturii*[8], stabileşte două categorii de culturi: cea a umanismului clasic – dominant pînă în secolul XX şi care pornea de la un nucleu de concepte, însuşite în cursul educaţiei şi dezvoltate ulterior, printr-un principiu de subordonări logice, de la cunoaşterea de bază la cunoaşterea contingentă – şi cea din secolul nostru, denumită „mozaicată", expresie a unei cunoaşteri aleatorii, în cadrul căreia ecranul cunoştinţelor – primite printr-un adevărat bombardament al unei informaţii zilnice dezordonate, pletorice, executat prin mijloacele mass-media ale comunicaţiei – se constituie ca o asamblare de fragmente, fără o construcţie şi o ordine precisă (nu există o idee centralizatoare, ci mai multe, cu rol de „idei-forţă", „cuvinte-cheie" etc.).

Apelînd la o reprezentare vizuală, Abraham Moles compară actul cognitiv al umanismului clasic cu textura unei pînze de păianjen sau a unei stofe, comportînd fire de urzeală, „pe măsură ce educaţia progresează, urzeala devine mai densă, pînza se strînge, constituind un cadru rezistent". Cultura „mozaicată", modernă, ne oferă, în schimb, un ecran de referinţă asemănător unui „sistem fibros, de pîslă", fiind alăturate fibre mai lungi, mai scurte, mai groase şi mai subţiri, într-o dezordine deplină.

Nu interesează în ce măsură are dreptate sau nu reputatul sociolog al culturii, ci să încercăm să utilizăm schemele sale ca ipoteze de lucru. La o primă vedere, l-am ataşa pe tînărul Eminescu preceptelor formative ale umanismului clasic. Ne stînjeneşte însă caracterul excesiv cartezian al acestui sistem cultural, aşa cum îl scoate în evidenţă Abraham Moles, primînd un mecanism al „eşalonărilor", compus din etape, cu stricteţe determinate unele de altele, pe scurt, o ordine rigidă care n-ar fi convenit, credem, nici măcar temperamental poetului.

O paranteză lămuritoare. În anii cînd Titu Maiorescu se arăta preocupat de biografia eminesciană, Ioan Sbiera i-a trimis din Cernăuţi o scrisoare (3 iulie 1889), în care

[8] Abraham A. Moles, *Sociodinamica culturii,* Ed. ştiinţifică, 1974.

combătea opinia vehiculată curent că întreruperea studiilor gimnaziale de către fiul căminarului ar fi fost cauzată de moartea lui Arune Pumnul, arătînd că motivul real a fost altul, şi anume apariţia trupei actoriceşti Fani Tardini, cu spectacolele sale, şi atracţia irezistibilă a lumii teatrului. Ne interesează aici caracterizarea pe care i-o dă cel care îl urmase pe Pumnul „în profesură", Eminescu fiind „învăţăcelul" său la limba română: „ne înţelegeam foarte bine împreună, era foarte bun şi blînd băiat, dar n-avea gust la studii serioase şi sistematice, lua toate mai pe uşorul, căuta să culeagă floricele, dar nu-i plăcea să-şi înghimpe degeţelele"[9]. Simţim, nici vorbă, în aprecierea dată, ceva din perplexitatea găinii din fabulă faţă de metamorfozarea puiului de altădată, dar nu putem bănui că bunul Ioan Sbiera o face intenţionat sau că n-ar fi pornit de la nişte date reale.

Dealtminteri, într-o polemică din „Timpul" cu cei de la „Românul", împricinatul singur mărturisea că „în copilărie, cîtăva vreme, a legat cartea de gard şi şi-a făcut mendrele printre actori".

Nu înseamnă însă că am fi de acord cu studiile ce s-au scris ulterior şi care au exagerat, în interpretarea primei etape a biografiei sale, aspectele vieţii de boemă. **[10]** Astfel, se cere a se respinge legenda acreditată de toţi biografii, conform căreia, după interludiul bucureştean, Eminescu ajungînd la Botoşani, împreună cu trupa lui Pascali, tatăl său l-ar fi „sechestrat" şi l-ar fi trimis cu forţa la Viena, pentru studii[10]. Dacă ar fi fost aşa, nimic nu l-ar fi împiedicat pe poet să se întoarcă acasă atunci cînd, în urma unor nenorociri petrecute în familie, banii căminarului încep să vină cu întîrziere, iar apoi ameninţă să nu mai sosească deloc (fapt ce-l determină pe „studinte" să trimită depeşe disperate şi să-l implore pe fratele său Şerban să intervină, cu rol salvator). Adevărul e că Eminescu a manifestat totdeauna ostilitate faţă de formele instituţionalizate ale învăţămîntului, faţă de spiritul lor cazon, dar setea sa imensă de instruire nu poate fi pusă la îndoială. Ca student la Viena sau la Berlin, tînărul poet n-a excelat în audierea

[9] *Amintiri despre Eminescu,* Ed. Junimea, 1971, p. 245 – 246.

[10] A se vedea studiul lui D. Vatamaniuc: *Gheorghe Eminovici. (II),* unde se demonstrează că astfel de afirmaţii n-au nici cea mai mică acoperire documentară (CME, IV, 1977, p. 271).

acelor cursuri şi în trecerea acelor examene care să-i dea dreptul de a obţine o diplomă, dar toţi martorii oculari şi îndeosebi – dovada supremă – însemnările sale din caiete ne dovedesc aria ilimitată a cunoştinţelor şi, mai ales, pasiunea absolută cu care se orientează spre studiul aprofundat al operelor capitale ale culturii.

Propriu-zis, Eminescu n-a iubit şcoala timpului său, o şcoală a însuşirii formale, mecanice – împotriva căreia, ca revizor şcolar şi ca gazetar, va formula apoi aprinse diatribe – făurindu-şi una pentru uzul propriu, în care cunoştinţele teoretice se îmbinau armonios cu învăţămintele vieţii şi totul era supus imperativelor interioare ale personalităţii sale.

Constantin Noica, în prefaţa menţionată, îl numeşte „fiu risipitor al culturii", ceea ce ne aminteşte că, în *Jurnal filozofic*[11] – unde, între altele, comentează filozofic parabola biblică – visa la o şcoală care să elimine „tirania profesoratului", unde să nu se predea cunoştinţe, ci să aibă loc doar schimburi reciproce de „stări de spirit". Un mod de a spune că important nu e ce ne vine din exterior şi acceptăm cu docilitate – cum procedează fratele fiului risipitor – ci ceea ce este un rezultat dinăuntru, rod al unor experienţe spirituale personale. Nu ne îndoim că, într-o asemenea şcoală – sau confrerie spirituală, cum vrem să-i spunem – Eminescu ar fi putut fi invocat drept arhetip.

Se cunoaşte răspunsul pe care-l dă Eminescu lui Titu Maiorescu, care, în calitatea sa de ministru *in spe,* îi oferea titularizarea ca profesor la catedra de filozofie din Iaşi, cu condiţia de a-şi lua doctoratul: „Un titlu de doctor m-ar aranja cu lumea şi cu legile ei de ordine, nu însă cu mine", subliniind: „deocamdată nu mă satisfac pe mine însumi". Aşadar, există două lumi care nu coincid: a societăţii, cu „legile ei de ordine", în care contează diplomele şi titlurile ştiinţifice, şi aceea a vieţii sale interioare, cu aspiraţii nemărginite, greu de satisfăcut.

La insistenţele mentorului Junimii, el acceptă ideea susţinerii doctoratului, dar, covîrşit de gîndul datoriei, cere timp ("de aceea aş cere timp"), cît anume nu ştie: „Cît – depinde iarăşi de împrejnrările mele" ; nu ştie fiindcă este implicat nu timpul obiectiv, „mecanic", măsurabil, ci cel

[11] *Jurnal filosofic,* Editura „Publicom", Bucureşti, 1944.

subiectiv, identificat aventurii absolute a cunoaşterii.
Într-un asemenea cadru, aşa cum a fost definit, nu-şi poate afla rostul antinomia dintre însuşirea pur cantitativă a cunoştinţelor şi valorificarea, transformarea acestora în adevăruri lăuntrice, cele două faze contopindu-se într-un unic proces. Eminescu se orientează spre acele arii ale culturii care-l interesează, care răspund mai bine unor trebuinţe interioare, astfel încît receptarea roadelor studiului nu se face în chip pasiv, ci prin filtrul personalităţii sale. Procesul se cere însă a fi înţeles cu nuanţele de rigoare. În aceeaşi corespondenţă cu Titu Maiorescu, Eminescu preciza: „Kant mi-a căzut în mînă relativ tîrziu. Schopenhauer de asemenea, ce-i drept îi cunosc, însă renaşterea intuitivă a cugetării lor în mintea mea, cu specificul miros de pămînt proaspăt al propriului meu suflet, nu s-a desăvîrşit încă". Din mărturisirea citată reţinem că acest proces nu are loc sub imperiul instantaneităţii – ca scăpărarea unui fulger – cum ne-au obişnuit să credem reprezentările romantice **[11]** asupra travaliului artiştilor geniali, ci în cadrul unei durate mai mici sau mai mari, al „desăvîrşirii" actului de asimilare sufletească a cunoştinţelor. Să ne reamintim şi spaţiul istoric căruia îi aparţin actele intelectuale ale poetului: pe atunci mai acţiona încă fascinaţia orizonturilor enciclopedice, dar diferitele discipline ale culturii se diferenţiaseră, intraseră sub zodia specializărilor stricte. În aceste condiţii, tentativa de cuprindere a totalităţii vieţii spirituale nu se putea înfăptui atît de uşor ca în alte timpuri, ci traversînd tot felul de dificultăţi şi, practic, sfidînd imposibilul.

Ceea ce i-a impresionat pe toţi cei care, cercetînd biografia intelectuală a poetului, s-au cufundat în lumea însemnărilor din caietele sale este munca neasemuită şi susţinută în asedierea cetăţii ideale a culturii.

Liste imense cu trimiteri bibliografice din cele mai diferite – şi chiar opuse – domenii, note de curs, în limba română sau în limba germană, excerpte masive şi traduceri din cele mai pretenţioase opuri ale timpului. Despre ultimul compartiment vom mai avea posibilitatea să discutăm, deocamdată vom nota particularitatea curioasă că pentru a se instrui în universul de idei al unei opere celebre el se apucă s-o traducă, cu convingerea aproape superstiţioasă că numai găsindu-i echivalenţele în limba maternă o poate

stăpîni pe deplin. Dar cîte eforturi incumbă o astfel de iniţiativă (mai ales că limbajul ştiinţific, la noi, era abia pe cale de constituire)!

Să cădem de acord că imaginea pusă în circulaţie de unii privind un Eminescu epicureu intelectual, care studiază, din cînd în cînd, pentru simpla-i plăcere, nefiind capabil de un efort stăruitor, un cititor de duminică, atras de aspectele sărbătoreşti, nu şi de cele prozaice, ale travaliului de fiecare zi – într-un cuvînt, culegînd doar floricelele şi ferindu-se să-şi „înghimpe degeţelele" în spinii cunoaşterii aprofundate – se dovedeşte cu totul caducă.

Eminescu nu va proceda însă, nici vorbă, ca fratele „fiului risipitor", studiind „de aici şi pînă aici", după o etapă urmînd cuminte alta şi apucînd numai pe drumurile bătătorite de alţii; lui îi place să sară etapele şi adesea fără preparative să se arunce în miezul celor mai dificultoase chestiuni, iar dacă s-a cufundat într-un domeniu, să i se dăruiască total, pînă la uitarea de sine. Amintirile tuturor celor care l-au cunoscut în epoca studenţiei stau mărturie. Ioan Slavici: „căzut odată sub stăpînirea vreunui gînd, el nu dormea şi nu mai mînca zile întregi de-a rîndul...". În asedierea vîrfurilor inaccesibile ale culturii, lui îi repugnă drumurile ocolite dar sigure, străbătute cu pas măsurat, luînd în piept povîrnişurile repezi, şi, escaladînd o culme, se îndreaptă vijelios spre celelalte, care se profilează în depărtare, într-un lanţ nesfîrşit... Căci Eminescu este însetat de absolut şi de sfidarea imposibilului nu numai în împărăţia ideală a poeziei, ci şi în procesul incomensurabil al cunoaşterii umane.

Am comite însă o eroare dacă, admirînd pasiunea investigării tuturor zărilor culturii, am ignora ordinea secretă către care aspiră multiplicitatea preocupărilor sale. Se pare că totdeauna ceea ce e multiplu ascunde nostalgia recîştigării unităţii originare.

Conform graficului lui Abraham Moles, umanismul clasic ar porni de la conceptele de bază pentru a ajunge, prin trepte descrescînde de generalitate, la adîncirea compartimentelor contingente ale cunoaşterii. Drumul lui Eminescu pare a fi invers: de la un cerc de cunoştinţe mai restrîns la sfere din ce în ce mai vaste – prin trepte progresive pe urcuşul generalităţii. Facem această afirmaţie

ţinînd seama şi de cele cuprinse în eseul *Cultură şi ştiinţă,* chiar dacă, în mod cert, reprezintă o traducere. Aici, la un moment dat, dăm peste această remarcă: cine vrea să fie cu adevărat cult se cuvine, „înainte de toate, ca să lucre şi să cugete în cercul ce-i aparţine lui şi, pentru ca aceasta să n-o facă unilateral şi-n strîmtoarea spiritului, de aceea va trebui să-ntindă activitatea sa pe toate terenurile cari-s situate în cercuri împrejurul cercului său propriu".

Acest caracter suitor, nu coborîtor al registrului preocupărilor intelectuale va fi, mai departe, revelat expres: progresul în cultură este echivalent cu „a merge de la cercul mai îngust tot mai departe şi mai departe...". Am fi tentaţi să găsim apropieri de principiul „asociaţionalismului", care, după cum demonstra **[12]** Levi-Strauss, ar caracteriza gîndirea secolului nostru, dacă în aceste însemnări nu s-ar pune accentul pe o construcţie interioară riguros definită: de la cercul propriu înaintîndu-se într-un sistem de cercuri concentrice, fiecare cerc reprezentînd „un cerc de cercuri"[12].

Nu avem de-a face cu o reprezentare excesiv geometrizată, în deplină concordanţă însă cu modelul teoretic al umanismului clasic? Aparţine ea opticii lui Eminescu sau autorului respectivului text? Din moment ce poetul traduce articolul înseamnă însă, aici ca şi în alte cazuri, că aderă oricum la ideile lui orientative.

Ţelul ultim al eforturilor culturale îl reprezintă apropierea acelui „coprins spiritual care constituie totalitatea vieţii spirituale a omenimei şi a intereselor ei".

După cum s-a văzut, paradoxul eminescian constă în aceea că pentru a se atinge idealul umanismului clasic – dobîndirea universalităţii – se folosesc metode şi habitudini, în fond, anticlasice. Vom avea posibilitatea să examinăm mai amănunţit, pe parcursul studiului, această ipostază dilematică, deocamdată vom nota că în înţelegerea proceselor vieţii sale intelectuale de un mare folos ne este analiza tentativelor de tălmăcire a unor opere de seamă din cultura universală.

Pînă acum discuţia s-a purtat în marginea cîte unui text tipărit sau a consideraţiilor despre alte manuscrise rămase

[12] *Cultură şi ştiinţă, infra,* p. 921 – 922.

în aşteptarea editorilor. Iată însă că prin volumul de faţă avem sub ochi toate traducerile filozofice, istorice şi ştiinţifice realizate de poet. Am atrage atenţia asupra faptului că dacă unele tălmăciri au mai fost publicate în anii noştri, cu acurateţea ştiinţifică de rigoare, ele beneficiază în contextul actual – dat fiind specificul ediţiei întemeiate de Perpessicius – de toate avantajele ce le conferă minuţioasele şi multiplele explorări ale „subpământurilor" manuscriselor; ceea ce a şi permis colectivului de cercetători de la Muzeul literaturii române să încerce operaţia temerară a departajării între însemnările eminesciene originale, simplele rezumate, conspecte ori extrase şi traducerile în sensul strict al termenului.

În acest fel, s-a extins cunoaşterea „limburilor" intelectuale ale poetului, acumulîndu-se suficiente date pentru a se configura, cu o mai mare siguranţă, harta expediţiilor sale argonautice în căutarea miticei „lîni de aur" a culturii universale.

După cum se ştie, excepţie făcînd *Fragmentele din istoria românilor* ale lui Eudoxiu Hurmuzaki, toate celelalte tălmăciri n-au văzut lumina tiparului în timpul vieţii lui Eminescu, ceea ce le-a văduvit, desigur, de şansa unei acţiuni benefice în condiţiile de atunci ale culturii noastre. Ele îşi păstrează însă calitatea de documente ale epocii, îngăduindu-ne să verificăm în ce măsură eforturile eminesciene se păstrează, şi în acest domeniu, la cota cea mai înaltă a aspiraţiilor ştiinţifice ale contemporanilor.

Se cade a se observa că, întocmai ca şi în alte arii ale activităţii sale, meritele poetului nu provin, pur şi simplu, dintr-un caracter de pionierat, ci din desăvîrşirea lucrărilor întreprinse de înaintaşi. Astfel, dacă am rămîne numai la stilul ştiinţific – întemeiat mai tîrziu decît cel beletristic sau cel juridico-administrativ –, am putea constata, pe baza cercetărilor întreprinse de specialişti, că o preocupare faţă de acest stil se impune încă de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, după care un moment important al constituirii sale îl reprezintă perioada de la 1830, pentru ca după 1860 să înceapă o etapă nouă, ce se continuă pînă azi[13]. Nu se pune

[13] N. A. Ursu, *Crearea stilului ştiinţific,* în *Studii de istorie a limbii române literare,* 1, *secolul XIX.* Editura pentru literatură, 1969, p. 128 – 167.

problema de a se subaprecia dificultăţile existente pe vremea lui Eminescu, fiindcă pînă atunci accentul căzuse pe latura extensivă – adoptarea unor termeni noi, mai ales prin metoda calcurilor lingvistice – cîtă vreme acum sunt necesare rezolvări într-un plan intensiv, cu alte cuvinte se cere o atitudine creatoare în stare să determine configurarea structurii respectivului stil în spaţiul specific al limbii române.

Poetul însuşi este conştient de acest adevăr cînd afirmă, generalizînd: „Am fi cam temerari de-a susţinea cumcă limba noastră şi-a sfîrşit curăţirea sa, că e organizată, că a ajuns stadiul ultim al dezvoltării sale şi că acum n-ar trebui **[13]** decît constatarea formală a acestei dezvoltări prin etimologie şi sintaxă". Astfel de condiţii, deloc uşoare, acţionează ca un stimulent creator, cu efecte dintre cele mai pozitive, întrucît, nevoiţi fiind să se confrunte cu dificultăţile de expresie, scriitorii au posibilitatea să descopere şi să stăpînească mai bine posibilităţile interne ale limbii, sau, cum spune Eminescu: „Cînd dezvoltarea literaturii ajunge la punctul acela unde scriitorii învinq şi-şi dominează limba, deşi cu oarecare cheltuială de putere, atuncea ei scriu mai bine".

O dovadă o pot constitui şi traducerile de faţă, din care, deşi se încearcă în varii stiluri (din afara ariei beletristicii), evoluţia limbii române literare omologheză cele mai multe dintre formele propuse de poet (altele oferind soluţii neelucidate pînă la capăt). Se implică aici, evident, şi intuiţia excepţională a ceea ce poetul numeşte caracterele „geniului" limbii poporului, dar şi conştientizarea unei juste poziţii teoretice, într-o vreme cînd bătăliile cu puriştii (inclusiv cu adepţii analogismului fostului său profesor, Arune Pumnul) sau cu limbajul „păsăresc", „cosmopolit" erau încă în toi. Nu insistăm, problema fiind dezbătută cu prisosinţă în literatura de specialitate (57).

Chiar dacă luăm act de declaraţia lui Eminescu că nu e un „filolog de competinţă" şi că „opiniile" sale „sunt cu totul personale", nu putem să nu recunoaştem că sunt puţini scriitori care în acea epocă să se fi instruit, într-o asemenea măsură ca el, în cunoaşterea *intus et in cute* a limbii române. Este drept, n-a apucat să realizeze proiectul acelei gramatici – care prevedea o colaborare cu I. L. Caragiale şi

Ioan Slavici – dar tălmăcirile efectuate după gramatica paleoslavă a lui Leskien sau cea sanscrită a lui Bopp sunt tot atîtea prilejuri de meditaţie în marginea particularităţilor – cu subtilităţile de rigoare – ale formelor limbii naţionale.

Să ne întoarcem însă la chestiunea stilurilor, atît de diverse, în care excelează poetul: de la cel pur ştiinţific, de o preciziune exemplară din *Caietele fiziografice,* la cel viu evocator din *Fragmentele...* lui Hurmuzaki, şi de aici la frazele arborescente, dar de o strălimpezime de cleştar care se mulează perfect pe volutele gîndirii abstracte din *Critica raţiunii pure* ş.a.m.d. Nu ne apare aici Eminescu în ipostaza de incomparabil „făurar" care modelează, în toate felurile, verbul românesc, dezvăluindu-i întreaga „fiziografie" şi totodată virtuţile plenare ascunse? Nu ne îndoim că ceva din praful de aur al travaliului poetic – care pluteşte în atmosfera atelierului – se aşterne peste amalgamul acestor stiluri, ţinem însă să subliniem că niciodată pentru Eminescu talentul literar nu serveşte drept alibi, epitetele – care, cum se exprima el, la noi „împle uliţele" – nu-i servesc drept paravan, abordînd pieptiş, cu deplină bună credinţă, dificultăţile respectivelor domenii, într-un cuvînt, ştiind să se „supună obiectului". Această teză, de care Ibrăileanu va face mare caz (ca şi întreaga critică modernă), Eminescu nu numai că o aplică, dar era şi conştient de ea, conceptualizînd-o. Arătînd că „fiecare lucru poartă în sine însuşi măsura sa", adăuga: „Pe cînd omul neinteligent face din sine însuşi măsura lucrurilor şi mestecă subiectul său în cele ce sunt şi se întîmplă, cel inteligent şi de bună credinţă va cerca să se dezbere de tot ce ar putea să-i întunece judecata. Inteligenţa e putinţa – bună credinţa e voinţa de a vedea şi reproduce obiectiv cele ce există şi se întîmplă".

Asupra unora dintre aceste aspecte vom mai reveni, fără însă a avea pretenţia unei investigaţii pur filologice, ceea ce ar ieşi din sfera propriu-zisă a studiului nostru. Cei interesaţi de problemă o pot găsi dezbătută atît în *Lămuririle* asupra ediţiei, cît şi în comentariile care alcătuiesc „dosarul" fiecărei traduceri. În ce ne priveşte, ne interesează, după cum am mai spus, să depistăm şi să analizăm mobilurile intelectuale ale acestor eforturi ale poetului. Să nu uităm că, aşa cum arătam, în afara *Fragmentelor...* lui Hurmuzaki, toate celelalte texte – de

altminteri neterminate – n-au fost pregătite pentru tipar, cu alte cuvinte, n-au beneficiat de obişnuita „trecere prin mai multe ape”, respectiv, nenumăratele remanieri care caracterizează felul cum lucra Eminescu. Chiar dacă unele manuscrise poartă semnele unor lecturi ulterioare – concretizate în modificările stilistice suprapuse – nu se poate afirma că ar reprezenta ultima formă a travaliului. Pătrundem, prin urmare, în intimitatea laboratorului său, un act de indiscreţie, nici vorbă, dar care ne îngăduie, **[14]** după formula fericită a lui C. Noica, să asistăm la „refacerea”, sub ochii noştri, a însuşi universului gîndirii eminesciene.

Dacă vom ţine seama şi de faptul cunoscut că filele manuscriselor dispun pe margine de un spaţiu mare – uneori jumătăţi de pagină – pe care poetul îl umple cu note proprii, meditînd asupra textului tradus, trecînd de la o problemă la alta – adesea fără legătură cu subiectul lucrării – ajungînd chiar şi la destăinuiri cu caracter personal, pe scurt, ceea ce se înţelege prin noţiunea de jurnal intim, nu va apărea exagerată afirmaţia noastră că aceste manuscrise ne oferă o fidelă diagramă a căutărilor spirituale. În acest context, accentul cade nu atît asupra textelor traduse, cît asupra fizionomiei traducătorului, care în se dezvăluie aşa cum e, în tot procesul formării sale intelectuale, într-un superb spectacol ce ne covîrşeşte prin veracitatea lui, arătîndu-ne pe *viu* cum *Eminescu se creează pe sine însuşi.*

Ne vin în minte cunoscutele fraze ale lui Sartre: „Cultura nu salvează nimic şi pe nimeni, n-are în sine ce justifica. Ea este însă un produs al omului: el, omul, se proiectează, se recunoaşte în ea, numai această oglindă critică îi oferă imaginea proprie”.

*

Referindu-se la traducerea eminesciană din Rötscher, Perpessicius se considera obligat, de fiecare dată, să elogieze contribuţia lui D. Caracostea în relevarea semnificaţiilor acesteia, întrucît: „Semnalînd într-o substanţială notă din *Arta cuvîntului la Eminescu* prezenţa acestei tălmăciri, prof. D. Caracostea afirma că cea mai temeinică parte din cultura umanistică şi teatrală a poetului

se datoreşte acestui tratat...”. Menţiunea fiind justificată, remarcăm că Perpessicius, potrivit obiceiului său de-a-şi diminua, în chip voit, rolul propriei persoane, se serveşte de frazele gratulante la adresa lui D. Caracostea pentru a-si exprima, în fond, punctul său de vedere, întrucît autorul citat rămîne strict între graniţele temei abordate, neinteresîndu-l, ca atare, traducerea decît sub raportul „acestei iniţieri a lui Eminescu în arta cuvîntului”. Aria de referinţe va fi, e drept, ceva mai largă, fiind vorba de „traducerea dramaturgiei hegelianului H. T. Rötscher”, ceea ce-i permite să conchidă că: „Această iniţiere hegeliană în expresie schimbă toată perspectiva formaţiunii lui Eminescu în ce priveşte arta cuvîntului” (37).

Cel care însă pornind de aici ajunge la formulări generalizatoare privind consecinţele acestei tălmăciri sub unghiul înălţării orizontului cultural şi spiritual al tînărului Eminescu, ei bine, acesta nu este altul decît Perpessicius. În alt articol – *Eminescu şi teatrul* – va relua teza, neuitînd, cu probitatea-i caracteristică, să noteze că ea a mai fost „subliniată în timp”, scriind apăsat: „în momentul cînd Eminescu se porneşte la studii în Viena, el stăpîneşte nu numai problemele teatrului, dar şi o vastă iniţiere literară şi umanistă, captată, între altele, şi în tratatul înţesat de ştiinţă al lui Rötscher”.

Să reprezinte această tălmăcire, cu sublinierile şi glosele ei marginale, tot atîtea puncte de reper în investigarea celor mai diferite teme, un fel de „manta” gogoliană din care ar fi ieşit plurivalenta personalitate a poetului? Această ipoteză a existenţei unui nucleu embrionar din care s-ar fi dezvoltat mai apoi întreaga operă eminesciană este dintre cele mai seducătoare. A enunţat-o, cum se ştie, şi G. Bogdan-Duică, limitînd-o, însă, strict, la *Geniu pustiu,* în care vedea un fel de operă-matcă, de unde ar fi derivat toate ideile fundamentale ale poetului.

Perpessicius va îmbrăţişa punctul de vedere, aducînd argumente în plus şi dintre cele mai convingătoare (scoate, bunăoară, în evidenţă locul important pe care-l ocupă, în *Geniu pustiu,* preocupările teatrale). Tot el însă va atrage atenţia şi asupra *Contrapaginii* – text pe care-l tipărise în 1939, cu prilejul semicentenarului morţii lui Eminescu – „precuvîntare” la o „Novelă originală”, reţinînd „uşoara

pedanterie a tînărului devorator de literatură, care trebuie să-şi afişeze cît mai ostentativ lecturile şi cunoştinţele”.

Dacă vom ţine seama că atît *Contrapagina* cît şi începutul *Geniului pustiu,* ca şi primele pagini ale traducerii tratatului lui Rötscher, după cum atestă grafia **[15]** şi ortografia manuscriselor, aparţin anului 1868 – numit de Perpessicius „unul din cei mai generoşi ai biografiei poetului” – vom putea atunci considera că prin „trinitatea” enunţată se circumscrie rădăcina originară unică, acel spaţiu-matrice din care va purcede, cu dezvoltări, completări şi desăvîrşiri succesive, plurivalenta fizionomie spirituală a lui M. Eminescu.

Să fie oare adevărat că în întreaga lui viaţă un creator nu face altceva decît să împlinească acele visuri şi năzuinţe care i-au marcat vîrsta infantilă sau adolescentină? Lui El Greco îi aparţine, se pare, această frază, tradusă în franceză de Nikos Kazantzakis şi înfăţişată drept cheie a destinului propriu: „Réaliser à l'âge mûr ce qu'on a désiré enfant, voilà le destin d'un homme vrai”.

Sensibil la orice sugestie care poate să mărească haloul poetic ce învăluie existenţa dramatică a poetului, Perpessicius tinde să acorde o credibilitate absolută ideii de mai sus, invocînd exemplul lui Goethe cu al său *Faust,* simbol al experienţei juvenile, reluat de-a lungul anilor şi terminat cu puţin înaintea morţii. Nu ştim în ce măsură acest adevăr poate avea o aplicabilitate universală, teamă ne e că aria motivaţiilor esenţiale ale faptelor de creaţie ascunde raţiuni multiple, oricum, greu reductibile la un tipar (fie el şi de aur), dar în cazul lui Eminescu pare a avea toate şansele să se confirme. În acest fel faptul că în tînărul de optsprezece ani se configuraseră, fie şi numai în chip intuitiv, drumurile spirituale ce avea să le parcurgă ne oferă, dincolo de apanajul geniului, o posibilă explicaţie a realizării, într-o perioadă atît de scurtă, a unei ample opere (pe care alţii n-o înfăptuiesc decît la capătul unei vieţi norocos aureolată de anii senectuţii). Nu putem să nu remarcăm în tot ceea ce face Eminescu o anume febrilitate, clocotul unei pasiuni arzătoare care-l împinge să abordeze direct şi total enigmele vieţii şi ale cunoaşterii, sărind, cum am mai afirmat, etapele de tranziţie, îndreptîndu-se direct spre esenţe, altfel spus, condensînd timpul, însuşiri în care ne

place să întrezărim, oricît de mare ar fi pericolul literaturizării, un presentiment al fiinţei sale privind durata fatal limitată pe care i-o prescrie destinul. Se va fi petrecut în cazul său acel fenomen cunoscut în lumea vegetaţiei din regiunile arctice, care, neputînd beneficia decît de un scurt interludiu solar, între ridicarea şi coborîrea nopţii polare, se comprimă fazele ciclului biologic (primăvara coexistă cu vara şi toamna), în goana către etapa ultimă, a fructelor, menite să asigure perpetuarea respectivelor specii.

Pentru a descuraja tendinţele idolatre exercitate în interpretarea experienţelor intelectuale ale tînărului Eminescu, G. Călinescu îi aminteşte mereu vîrsta: „La vîrsta de 19 ani, epoca sosirii la Viena, Eminescu nu putea să aibe nici o cunoştinţă serioasă de filozofie...” Sau: „Va fi fost el în contact nemijlocit, la vîrsta aceasta între 19-21 de ani, cu marii filozofi?” Aşa e, numai că vîrsta în sine nu ne spune mare lucru, la Eminescu cel de 19-21 de ani procesul de absorbţie şi de decantare a datelor culturale cunoaşte o intensitate pe care n-o găsim la alţii nici la 27-29 de ani. Nu vrem prin aceste afirmaţii să reeditǎm atitudinile idealizatoare care vor să confere o aură mitică începuturilor eminesciene, ca şi cum acesta s-ar fi născut dintr-o dată, cu chipul spiritual-intelectual cunoscut, precum Pallas Athena din capul lui Zeus. Nu ne îndoim că primii săi paşi în imperiul culturii vor fi fost trudnici. G. Călinescu avea dreptate cînd constata: „Foarte de tînăr, poetul a citit cu patimă, de toate, fără alegere, din ce i-a căzut în mînă” şi că multe opuri erau de o valoare inegală. Este însă prea mult ca, pornind de la portretul spiritual al lui Dionis, din cunoscuta nuvelă, să declare că arată în tinereţe „înclinarea” către scrierile de a doua mînă. Se cunoaşte prea bine diferenţa – de atîtea ori teoretizată de G. Călinescu însuşi – care există între un personaj şi autor; chiar cînd se folosesc elemente autobiografice, acestea sunt trecute prin alambicul proceselor specifice de atelier artistic. Dacă Eminescu devora şi produse culturale de mîna a doua, aceasta se datora nu atît unei „înclinaţii” – trăsătură perfect justificată în cazul psihologiei particulare a lui Dionis-Dan – cît simplului fapt că acestea îi erau la îndemînă, le putea găsi în împrejurările date.

De o certă utilitate, în studiul epocii adolescenţei, ne

sunt cataloagele bibliotecii gimnaziale din Cernăuţi, ca şi ale Bibliotecii Societăţii pentru literatura şi cultura **[16]** română în Bucovina[14]. Chiar dacă nu am acorda credit versiunii unora dintre foştii colegi ai poetului că s-ar fi dus vestea despre şcolarul care citise întreaga bibliotecă a gimnaziului şi, în plus, şi pe cea a profesorului Pumnul, aceste date ne servesc în schiţarea unei hărţi a posibilităţilor de lectură de-atunci. De la prima vedere se impune deschiderea enciclopedică a traducerilor. Undeva, G. Bogdan-Duică se întreba de unde ar fi putut căpăta tînărul Eminescu cunoştinţe culturale orientalistice înaintea perioadei vieneze. Alături de argumentele prezentate de diverşi cercetători, se poate aminti şi faptul că unele cunoştinţe sumare le putuse primi încă în anii gimnaziali, în biblioteca de aici figurînd broşura: *Filosoful indian sau chipul de a trăi cineva fericit în soţietate* (tradusă din franceză de Iancu Buznea, Tipografia „Buciumul românesc", 1853).

Se tipăreau, nici vorbă, şi multe traduceri din autori minori, de aiurea, dar biblioteca şcolară conţinea şi titluri de refermţă, de la *Suferinţele junelui Werther din Grothe* la *Odiseea* lui Homer (în latineşte), opera lui Cicero, Tit-Liviu şi *Metamorfosele* lui Ovidiu (în germană) şi de aici la romancieri francezi moderni, cum ar fi mult hulita de Eminescu George Sand cu *Secretariul inthim* (1847).

Asta în domeniul literar (citarea reprezintă o selecţie severă dintr-o listă amplă); cel filozofic este mai sărac, se puteau totuşi găsi aici tratatele elementare ale lui Krug sau

---

[14] Ele se datorează lui Aurel Vasiliu. Au fost prezentate, mai întîi, în cadrul unui articol din volumul colectiv: *Eminescu şi Bucovina* şi, apoi, cu toate anexele de rigoare, în (CME, IV, 1977).

D. Popovici, subliniind că ,,Biblioteca, asupra căreia nu s-a insistat pînă acum cu tot discernămîntul pe care îl necesită astfel de operaţiuni, joacă un rol important în formarea spirituală a poetului", aprecia întreprinderea iniţiată de Aurel Vasiliu, regretînd că: ,,În loc de a întreprinde operaţia, modestă dar binevenită, a descrierii catalogului bibliotecii, operaţie care astăzi nu mai poate fi realizată, autorul articolului la care ne-am referit găseşte mai util să se lanseze în analiza unor opere literare şi chiar în complicate chestiuni de literatură comparată – două întreprinderi faţă de care spiritul său se arată lipsit de chemare". (*Poezia lui Mihai Eminescu,* Ed. tineretului, 1968, p. 67 – 68).

Vaîs. Unii menţionează şi *Dreptul natural* al lui Baumeister, care, în tălmăcirea lui Samuil Micu, suna aşa: *Legile firii, itice şi politice sau Filosofia cea lucrătoare.* Dintre cărţile de istorie reţinem traducerile care consună cu viitoarele preocupări eminesciene: *Împăratul Napoleon III şi Principatele române* (tălmăcitor:G. Sion), fără a mai vorbi de scrierile referitoare la aceleasi Principate ale bunilor prieteni ai românilor: Edgar Quinet şi Edmond Texier. În sfîrşit, chiar şi titluri ceva mai pretenţioase ca *La revolution de fevrier au Luxembourg* de socialistul Louis Blanc.

Aria volumelor la care putea avea acces poetul nostru este, bineînţeles, mult mai largă. N-am luat în consideraţie biblioteca germană a gimnaziului, al cărui cititor a fost, în mod sigur, Eminescu. Adăugăm cărţile pe care obişnuia să şi le procure din diferite surse, pe banii proprii. În articolul pe care-l va publica în pragul anului 1870, în „Familia", va insera acest reproş adresat tinerimii: „Cine vrea să se scuze cu lipsa şi cu sărăcia, acela în mine cel puţin nu şi-a dat peste omul său; dacă cunoaşte limba germană, se înţelege. Operele, d.e., fiecare în parte, costă 10 cr.". Iar cei care ar dori să studieze piese teatrale clasice „în coheziunea lor cea organică" le pot afla în *Classische Theater-Bibliothek aller Nationen,* e drept acestea costă 18 cr., dar conţin şi preţioase studii introductive.

Că aşa proceda şi şcolarul Eminescu se poate deduce din lista cărţilor pe care le donează bibliotecii gimnaziale şi care ne spun multe cu privire la diversitatea preocupărilor ce-l atrăgeau în anii aceia: *Principii filosofice, politice şi morale* ale Colonelului de Vais (traduse de Constantin Gane), dar şi tratatul de mitologie al lui G. Reinbeck (l. germană); *Istoria naturală* a lui Alois Pocorni (despre împărăţia plantelor şi cea animală) sta alături de *Vermischte Gedichte und Erzahlungen* de Theodor Korner, sau *Lectiunariu latinu pentru a doua clase gimnasiale după M. Schinnagel* (sic!) (de Ioan Moldovanu, Blaj, 1864) ş.a.m.d.

În studiul care însoţeşte lista inventarelor, Aurel Vasiliu subliniază cu ardoare preponderenţa covîrşitoare pe care o deţineau în biblioteca gimnazială cărţile româneşti, fapt ce-l determină să emită această concluzie: „Cultura germană îl va stimula pe poet mai intens abia după 1869, în mediul Vienei şi al Berlinului". Ne-am putut **[17]** însă da seama şi

după cele arătate pînă acum că o astfel de afirmaţie suferă de un excesiv caracter apodictic.

Este adevărat, nici vorbă, că înfiinţarea bibliotecii române a gimnaziului conţine semnificaţii ieşite din comun, fiind o expresie a luptelor intelectualităţii bucovinene întru sprijinirea „rănaşterii spiretuale, religioase, morale, năciunale rumîne", cum se exprima Aron Pumnul într-un apel adresat „învăţăceilor" cernăuţeni de a ajuta la „străbaterea" şi în ţinutul lor a revistei „Foaia pentru minte, inimă şi literatură". Exemplul citat ne aminteşte că, în aprinsul lor zel patriotic, gimnaziştii vor copia 11 ani ai revistei lui Bariţiu – revistă care pătrundea cu greu în Bucovina, datorită obstrucţiei oficialităţilor austriece – iar printre copişti se numără şi Nicolaiu Eminovici din clasa a VII-a. Unor asemenea eforturi, desfăşurate în multiple planuri, se datoreşte faptul că în Cernăuţi ajunge să se concentreze, în acei ani, o mare parte din tot ce se tipărise pînă atunci în limba română.

Cercetarea aceluiaşi „Cunsemnăciunariu" al bibliotecii ne dovedeşte că figurau aici mai toţi poeţii omagiaţi de Eminescu în *Epigonii.* Mai întîi, Vasile Alecsandri – sprijinitor activ al militantismului bucovinean, colaborînd la „Foaea Societăţii pentru literatura şi cultura română" şi donînd, cu generozitate, „uvrajele" sale, inclusiv bibliotecii gimnaziale. Urmează D. Bolintineanu – nu numai cu poezii, dar şi cu biografiile sale istorice: *Viaţa lui Vlad Ţepeş-Vodă* şi *Mircea Vodă cel Bătrîn –,* Ioan Heliade-Rădulescu. (culegeri „de proze şi de poezie"), Cezar Bolliac („poezii năciunale") etc. După cum nu lipsesc cărţile populare sau Anton Pann – cu *Povestea vorbii* şi cu *Noul Erotocrit,* cărţile religioase se întind de la *Psaltirea* lui Dosoftei la *Psaltirea prooroculuişi împărat David în mersuri alcătuite de micul între musicoşii sistemii vechie Ioan Prale din Iaşul Moldovei* – cel nemurit în poemul lui Eminescu – apoi Varlaam, Antim Ivireanu ş. a. m. d. Nu putem să nu menţionăm compartimentul istoriei, ilustrat cu titluri ca *Lepturariu rumînesc* al lui Aron Pumnul, *Hronica românilor* a lui Şincai sau *Istoria românilor* de A. T. Laurianu etc.

De un larg interes se bucurau publicaţiile, de la tot felul de calendare – Nicolae, fratele poetului, donase bibliotecii *Calendarul Buciumului român* pe 1858 şi *Calendarul pentru*

bunul gospodar scos de Ion Ionescu de la Brad şi publicat la Iaşi, în 1845 – la cele mai importante reviste române. Am menţionat „Foaia pentru minte...", la care trebuie să adăugăm „Gazeta Transilvaniei", dar şi „România literară" şi „Arhiva românească". După unii cercetători, este indubitabilă şi existenţa colecţiei „Daciei literare". Faptul îşi are însemnătatea lui întrucît, după cum se ştie, înaintea manuscrisului cu traducerea din Rötscher, există o filă cu transcrierea celor două note despre teatru din „Dacia literară" de la 1840.

Toţi cei ce s-au ocupat pînă acum de traducere afirmă într-un glas că Eminescu a plasat intenţionat acest text pe coperta de gardă, ca un *motto,* menit să ia locul celui al lui Lessing (netradus). Să fi oare într-adevăr aşa? Ştim că atunci cînd poetul doreşte să-şi exprime gînduri proprii o face pe cealaltă jumătate a paginii, separată cu grijă, aşa cum cer toate uzanţele ştiinţifice.

O cercetare atentă pare a pune sub semnul întrebării această ipoteză, intercalarea paginii cu pricina putînd fi foarte bine opera celor care au legat, nu o dată la întîmplare, paginile manuscriselor. Indiferent de concluzia ultimă – s-ar fi putut ca poetul să fi avut în vedere cele două citate pentru articolul *Repertoriul nostru teatral* – faptul că sunt transcrise cu grijă, întrunind totala sa adeziune, întăreşte concluzia ilustrată şi de alte exemple, ca în substructura formaţiei sale spirituale iradierea valorilor culturale româneşti a jucat un rol de căpetenie.

Ne grăbim să reluăm observaţia formulată mai înainte, în marginea exclusivismului unei aprecieri, subliniind că această pasiune în receptarea operei înaintaşilor nu venea în nici un fel în contradicţie cu larga deschidere spre valorile culturii universale ; cele două orientări se întregeau în chip armonios, dată fiind şi comuniunea de ţel umanist. Tot în biblioteca gimnazială de la Cernăuţi, alături de traducerile consemnate, descoperim şi o broşură intitulată: *În amintirea zilei 10 noiemvre 1859, Prima seculară a naşterii lui Frederio de Şiller, sublim cîntătoriu de vîrtute şi de patriotism, tribut de admirare depune în numele junimei române un veteran* (broşură **[18]** tipărită la Iaşi, Podul vechi, 1859), acel Schiller ale cărui opere vor fi cărţile decăpătîi ale junelui Eminescu.

Dacă vom mai ţine seama, dincolo de cele enumerate, de cultura teatrală pe care şi-a însuşit-o tînărul sufleur, copist şi accidental actor, sau de cunoştinţele ce le-a putut căpăta frecventînd cercul literar „Orientul” – care nu se preocupa numai de strîngerea basmelor şi proverbelor populare, dar şi a documentelor de tot felul, după cum în dezbaterile ţinute erau implicate şi chestiuni de estetică sau de filozofia culturii, fără a omite interesul faţă de literaturile orientale – vom înţelege că atunci cînd Eminescu se confruntă cu traducerea tratatului lui Rötscher nu se găseşte chiar dezarmat intelectualiceşte, deşi instrumentele de lucru vor fi, în chip firesc, îmbogăţite şi perfecţionate în studiile ce la va urma la Viena.

Perpessicius caracterizează după cum urmează tălmăcirea: „Asimilarea şi transpunerea în termeni româneşti a acestor noţiuni, oricum, inedite, fluenţa traducerii, pe măsură ce ea trece din etapa bucureşteană de la 1868 la aceea vieneză din 1870—1872, notele personale, rod al propriei sale experienţe teatrale, cu care glosează, ici şi colo, anume pasaje din tratat, vădesc o muncă susţinută, un interes şi o pasiune pentru problemele actoriceşti şi pentru literatura dramatică universală, în frunte cu Shakespeare, rar întîlnite la vreun alt scriitor al nostru”.

A fost traducerea „comandată” de Pascaly, care auzise de cartea lui Rötscher în timpul turneului din Transilvania? Eforturile lui Eminescu vor fi avut şi un scop practic, gîndindu-se să tipărească lucrarea? Iată întrebări care-şi au însemnătatea lor, dar nu hotărîtoare, esenţial fiind că tînărul de 18 ani, cu un curaj ingenuu, „atacă” una dintre lucrările fundamentale pe-atunci în acel domeniu şi, deşi e conştient de dificultăţi – lui Ştefan Cacovean îi mărturiseşte cît de greu îi merge travaliul „mai cu seamă pentru termenii tehnici” ce-i lipseau în limba română – cu toate astea nu dă înapoi, îşi continuă drumul, chinuindu-se, dar şi cuprins treptat de un fel de jubilare interioară pe care o cunosc cei ce fac faţă unor încercări cerute de ucenicia spirituală. Fiindcă, spre deosebire de alte traduceri, tălmăcirea operei – destul de complicate – a lui Rötscher oferea, într-o mare măsură, un caracter „iniţiatic”, de revelare treptată a lumii unor adevăruri, simţite intuitiv, dar abia acum înţelese în totalitatea lor. Aşa ne explicăm şi faptul că faţă de autorul

tratatului tînărul Eminescu manifestă un interes care nu ştim dacă îmbrăca însăşi forma raporturilor dintre un învăţăcel şi un dascăl, dar, oricum, depăşea latura formal-profesională, de vreme ce a avut grijă să decupeze şi să insereze între manuscrisele sale necrologul apărut în presă la moartea cunoscutului estetician şi critic dramatic.

Iniţierea de care am vorbit priveşte nu numai „representaţiunea dramatică", fiindcă Rötscher, ca demn discipol al lui Hegel, ştie să lege problemele scenei de evoluţia literaturii dramatice, din antichitate pînă în timpurile moderne, cu accent special pe modelul shakespearian, şi de la procesele vieţii teatrale să ajungă la principiile generale estetice şi filozofice, preocupat tot timpul să pună în evidenţă „centrul spiritual" al artei, sau, altfel spus, formele pe care le îmbracă în acest domeniu „spiritul" istoriei.

O vastitate a orizontului care nu se poate afirma că nu ar fi corespuns apetenţelor intelectuale ale tînărului Eminescu. Dovadă însemnările marginale. Într-un loc îşi pune întrebarea (puţin candidă): „Was ist spiritul-abstract?". Mai departe reia ideea, într-un context precis, încercînd să se lămurească pe sine însuşi: „adică aceste momente nu esistă, însă ştiinţa le presupune, cum presupune fizica puteri, atome, molecule pentru ca d-a-şi esplica fenomene a căror cauze trec dincolo de marginile empiriei".

Altădată, pornind de la constatarea existenţei unor prejudecăţi care devin „idei" ale unei epoci, formulează dialectica negaţiei spiritului unui secol de către spiritualitatea altui secol: „Ea [ideea] trebuie înlocuită cu alta tocmai aşa cum spiritul unui secol neagă pe acel al celuilalt secol, e negaţiunea diametrală a spiritului unui alt secol". O încercare evidentă (deşi încă destul de stîngace) de a exersa în maniera gîndirii hegeliene. Dealtminteri, după ce alte note ating incidental **[19]** ideea de bază din *Filosofia istoriei* – importanţa şi misiunea geniului naţional în desfăşurarea istoriei – va înscrie, către sfîrşit, acest comentariu care cată să exprime prin formule de coloratură hegeliană gînduri proprii: „E condiţiunea absolută a unei istorii naţionale ca să ţie cont de mişcările sufleteşti a unei naţiuni, de toată suma impresiunilor pe care le produc împrejurări şi întîmplări în sufletul ei. Firul cel roşu, antiteza

împrejurărilor din afară e individualitatea caracteristică şi internă a poporului însuşi – aceasta trebuie să fie călăuza în labirintul istoriei – numai că individualitatea aceasta trebuie înţeleasă şi trebuie înţeles totodată că toate combinările sale cu întîmplările timpului sunt organice şi conforme cu individualitatea însăsi. O recepţiune fără ca partea caracteristică a faptelor să fie individualitatea naţională nici nu se poate cugeta măcar".

Fraze care ne trimit direct la scrisoarea către D. Brătianu – unde putem regăsi expresii întregi – dovedindu-se ca respectiva intervenţie publicistică nu are un caracter accidental, cum s-a crezut, şi că, în general, se cere a fi revizuit şi nuanţat, punctul de vedere care neagă că în constituirea Weltanschauung-ului poetului filozofia hegeliană ar fi putut avea vreun rol.

Cum e uşor de înţeles, Eminescu se va instrui, cu aceeaşi aviditate, şi în aspectele care ţin de subtilitatea reprezentării pe scene a pieselor de teatru. Şi-o face în acelaşi mod ostentativ şcolăresc, luîndu-şi note, autoîntrebîndu-se: „Noţiunea. Ce-i pronunţia?" Sau: „Ce e cantitatea silabică?" Altă dată îşi explică sieşi: „Va să zică sunetul are corp care poate fi urît sau frumos, timbrul? Sufletul acestui corp, espresiunea dar?" Anumite însemnări pot să pară – şi chiar sunt – stîngace, ele sunt făcute însă pentru uzul propriu – nu se adresează unui ochi străin – de aceea nu se sfieşte să-şi mărturisească ce nu ştie, ce trebuie să afle şi să clarifice; nicăieri ca în aceste note la traducerea din Rötscher Eminescu nu ni se va înfăţişa cu reacţii atît de nude, cu o sinceritate a autodezvăluirii ce ne stinghereşte, ca şi cum luînd act de ele comitem o indelicateţe. Să nu uităm apoi că discursurile teoretice derivate din limbajul speculativ hegelian acuză nu o dată obscurităţi de sensuri care ar fi pus la grea încercare şi pe cei mai experimentaţi în domeniu, darămite pe junele poet. Adevărul e că prin şirul notelor personale, în înlănţuirea lor dialectică, ni se pune sub ochi însuşi procesul formării sale intelectuale, într-un moment cînd, pentru a ne exprima astfel, Eminescu nu devenise încă Eminescu, dar tindea spre asta cu toată energia lui spirituală. Şi dacă la început noţiunile filozofice nebuloase sau cele de specialitate teatrală mai subtile sunt puţin simplificate, pentru a putea fi

mai uşor asimilate – urmărindu-se însă, cu încăpăţînare, pînă la capăt, volutele gîndirii teoretice – treptat, meditaţiile proprii iau o altă turnură, judecăţile sunt exprimate mai din afară, mai de „sus” şi chiar cu un ochi critic, cum ne dovedeşte această remarcă prin care fostul învăţăcel, instruit de-acum ÎN capitolele esenţiale ale filozofiei, discută de la acelaşi nivel cu dascălul: „Cred că deosebirile lui Kant şi Schopenhauer între caracterul inteligibil (liber) şi cel empiric (determinat) este mai clară şi mai folositoare pentru această parte decît distingerea antică”.

Ceea ce admirăm, cercetînd spectacolul intelectual pe care ni-l oferă diagrama însemnărilor, este uşurinţa şi, desigur, şi graţia cu care se trece de la noţiuni complicate în plan conceptual-teoretic la cele care ţin de aspectele cele mai practice – şi, uneori, pitoreşti – ale muncii teatrale (valorificînd, nici vorbă, şi experienţa concretă din lumea slujitorilor Thaliei).

Într-un loc descoperim, schiţat, un gînd în jurul căruia am putea glosa mult, conţinînd *in nuce* unul dintre crezurile sale estetice esenţiale, prin care se relevă o întreagă direcţie a literaturii moderne: „şi nu altfel, adică după cum i-ar conveni lui sau prea ideal sau smuls absolut din proza vieţii ordinare”. O luare de atitudine atît împotriva idealizării, fapt ce-l va face să critice „mişcarea pe cataligi, cu vorba afectată şi pronunţia falsă” – ce i seva părea că le găseşte în dramele lui Corneille şi Racine – cît şi coborîrea (absolută) în „proza vieţii ordinare” sau, cum va spune, mai tîrziu: „reprezentarea crudă şi realistă (citeşte: naturalistă) a slăbiciunilor trupeşti”, pe care o va condamna în cronica la piesa *Cerşitoarea,* întrucît teatrul trebuie să trezească „în privitor simţăminte într-adevăr omeneşti” **[20]** (OPERE IX, p. 293). Pe cînd Eminescu îl apreciază pe Molière care „n-a avut alt profesor decît natura”, sau pe Gogol care face parte dintre cei ce „au de spus ceva adevărat, chiar un trist adevăr”, neinteresîndu-l vînătoarea de efecte exterioare.

Comentatorul va acorda, totodată, mare importanţă înfăţişării fizice a actorului şi gesticulaţiei lui, trecînd în dreptul acestor paragrafe nume de actori care, aşa cum s-a demonstrat, toţi făcuseră parte din trupa lui Pascaly cu ocazia turneului prin Transilvania sau jucaseră pe scena Teatrului Naţional din Bucureşti, unde fusese, un timp,

angajat. O comparaţie între „actorul dezvoltat” şi cel „nedezvoltat”, îl face să adauge lucid şi autocritic (trecîndu-se şi pe sine în ultima categorie): „Eu şi toţi actorii tineri cari nu se au decît pe sine în întrul lor”.

Ce să mai spunem despre ponderea pe care o ocupă consideraţiile privitoare la limbaj şi asupra cărora s-ar cuveni să stăruim mai mult, întrucît dezvăluie o preocupare centrală a poetului, concretizată mai apoi în traduceri de gramatici şi transcrieri de glosare. Ne mulţumim aici să reţinem din adnotările sale această definiţie a accentului, pe care-l vede ca un nucleu solar al cosmosului cuvintelor: „Inima unui cuvînt, punctul lui de culminare, culminarea însăşi (împregiurul căruia se învîrtesc) lîngă care se grupează palide şi celelalte silabe – este accentul”.

Cît de mult va fi învăţat Eminescu din demonstraţiile şi aproximările disertaţiei lui Rötscher se poate observa din disocierea celor trei accente: gramatical, logic şi etic, pe care nu va obosi să le evoce în cronicele sale dramatice, fie elogiind, fie criticînd jocul actorilor români.

Aspecte felurite, din registre valorice diferite – n-am menţionat, de pildă, problemele costumelor sau ale decorurilor – toate însă niciunde judecate izolat, ci în neîncetată subordonare a „cuprinsului ideal” (expresia lui Rötscher), sau a acelui „întreg artistic”, concept care-l traduce pe cel hegelian al „totalităţii”, şi de care Emmescu va ţine seama în activitatea sa de cronicar teatral (uneori, expunîndu-l direct, ca în analiza spectacolului cu *Despot Vodă*).

Dorim să subliniem acest caracter total pe care-l are viziunea eminesciană asupra teatrului, exprimată şi în articolul despre *Repertoriul nostru teatral* – scris în aceeaşi perioadă cu traducerea tratatului lui Rötscher – unde problemele de repertoriu sunt analizate în legătură cu jocul actorilor şi cu publicul din sală, după cum va prezida şi activitatea de cronicar teatral, pe care o va exercita cu o competenţă rar întîlnită în epocă. Tudor Vianu avea dreptate cînd declara hotărît: „Nimeni înaintea lui Eminescu şi puţini după el au consacrat teatrului studii mai temeinice, din unghiul unei cunoaşteri mai apropiate a literaturii dramatice şi a variatelor probleme în legătură cu jocul actorilor şi cu

graiul lor”[15].

Traducerea din Rötscher reprezintă, prin urmare, o experienţă pe mai multe planuri, de aici desprinzîndu-se firele unor activităţi ulterioare. De aceea ne-am şi permis să considerăm că ar avea o valoare simbolică de iniţiere, dată fiind pasiunea nelimitată – ca şi uimirea, plină de încîntare – cu care tînărul Eminescu se îndreaptă spre toate punctele cardinale ale culturii. Am vrea să insistăm asupra juvenilităţii care-l face să contemple, în chip necondiţionat, lumea, cultura şi propriul eu, cultivînd imediateţea reacţiilor. Ceea ce se observă şi în modul în care, printre însemnările teoretice şi cu adresă exactă, îşi fac loc, cu nonşalanţa ingenuităţii, note cu caracter prea de tot personale. Faptul că-şi recunoaşte deficitul structural în postura de actor sau că, altundeva, se confesează în privinţa luptelor dificile cu materia rebelă a cuvintelor, cuvinte care nu sunt „neci la jumătatea înălţimii acelor figuri cuasivii ce vin neîncetat în reveriile mele”, invidiind pictura pentru posibilităţile-i concrete de a da viaţă icoanelor închipuirii, toate astea se justifică prin efortul de a se înţelege pe sine, pe măsură ce încearcă să desluşească tainele cunoaşterii umane. Dar, iată-l, pe cînd comentează, în marginea consideraţiilor docte despre limbaj, forţa cu care „irumpe din unele voci umane însufleţirea cu o putere miraculoasă”, astfel încît „pare a-şi fi creat, în ton natural deja, un corp care e cu totul pătruns de lumina ei”, exclamînd, intempestiv şi enigmatic: „Marta! Marta!” După cum pe spaţiul liber al unei pagini schiţează, în cuvinte **[21]** greu lizibile, o glumă „filozofică”, sub o aparenţă rebusistă şi în care unii au crezut că descifrează un cifru onomastic, pe cînd în realitate persoanele deghizate nu erau decît personajele simbolice care apar des evocate în textul lui Rötscher. Astfel e „Com(edia)”, cu mărturisirea: „şi eu plîng cîteodată, dar lacrimile-s dulci/ Şi dezlegarea – amorul”, adevăr jucăuş care se transformă în „Trag(edie)”, prin înlocuirea cuvîntului „amor” cu „moarte” („Şi dezlegarea – moartea”), pentru ca „Poetul” să conchidă, puţin teribilist: „Enigme sînteţi, enigme rămîneţi”. O clipă de destindere, şi, cine ştie, poate de secretă răzbunare, în

[15] T, Vianu, Vl. Streinu, Şerban Cioculescu, *Istoria literaturii române moderne,* I, Casa şcoalelor, 1944, p. 260.

luptele sale cu expresiile şi înţelesurile, uneori aride, ale tratatului lui Rötscher.

Astfel de intruziuni accentuează, fireşte, caracterul de jurnal intim al notelor, sporindu-le valoarea de document uman, oferindu-ne nu numai „fişe" ale temperaturii intelectuale, ci şi sufleteşti, corespunzătoare vîrstei interioare, din acei ani, a tînărului Eminescu.

Ne aflăm, nici vorbă, într-un moment cînd lumea lui spirituală se găseşte încă în stare de nebuloasă, planetele gîndirii nu s-au separat încă de nucleul-matcă, nu şi-au constituit orbita mişcărilor proprii, autonome. De aici coexistenţa unor „straturi" de preocupări diferite, care reprezintă tot atîtea puncte de plecare spre cele mai îndepărtate tărîmuri ale universului culturii.

Cine studiază epoca de la Viena nu poate să nu rămînă derutat de multiplicitatea planurilor ce-i absorb energiile sufleteşti. În afara domeniului propriu-zis al creaţiei (lucrează la o nouă formă a *Geniului pustiu,* redactează varianta *Proletarul,* a faimosului poem – dar parcă numai asta? - începe nenumărate poeme dramatice), acum irumpe în arena gazetăriei, scriind articolele din „Federaţiunea", care-i vor aduce un proces de presă, după cum, bineînţeles, îl atrag cursuri universitare şi discipline de o diversitate caleidoscopică. Vom reveni în capitolul următor asupra pasiunii pentru filozofie, deocamdată vom aminti că putea să urmeze cursurile lui Theodor Vogt (introducere în cartea întîi a *Metafizicii* aristotelice şi prelegeri de logică), după cum, în mod sigur, a audiat acele lecţii de „praktische Philosophie" ale lui Zimmermann, care, dincolo de comentarea lui Herbart - de a cărui influenţă tiranică poetul se va elibera în chip intempestiv – prezentau si o istorie a doctrinelor filozofice din antichitate pînă la Kant. Se adăugau cursurile de filozofia dreptului, economia politică, ştiinţa financiară şi ştiinţele administrative ale lui Lorenz Stein sau cel de drept internaţional susţinut de Louis Neumann. Îl vom găsi însă, sub influenţa fratelui său Şerban, candidatul în medicină de la Erlangen – care-i va stimula, desigur, interesul pentru domeniile fizicii, chimiei, botanicii şi zoologiei – asistînd nu numai la disecţiile doctorului Gatscher, dar şi la disertaţiile de medicină

patologică ale renumitului dr. Johann vou Oppolzer[16].

În legătură cu preocupările filologice, reţinem că cel acuzat că s-ar fi format intelectualiceşte în exclusivitate sub înrîurirea culturii germane urmase cursul de filologie romanică al profesorului Musaffia, şi poate şi pe cel de limba italiană al lui Cattaneo, din moment ce în manuscrisele sale se găseşte un exerciţiu care-1 amuza pe G. Călinescu prin stîngăciile şi erorile sale. Se cuvine să acordăm întreaga atenţie precizărilor făcute de N. Iorga că „Viena nu era închisă pentru nici o literatură romanică" şi, aducînd o seamă de argumente, conchidea: „pe vremea aceea Viena rămăsese un centru internaţional, toate tradiţiile Vienei erau, aşa, internaţionale"[17].

Un cadru cultural care satisfăcea, nici vorbă, aspiraţiile enciclopedice ale tînărului poet. Şi adevărul e că Eminescu trăieşte acum într-o adevărată beţie a explorării celor mai diferite domenii ale cunoaşterii umane, se găseşte la o răscruce de drumuri, toate seducîndu-l cu vraja zărilor lor îndepărtate; altfel spus, el încă n-a optat, opţiune care totdeauna înseamnă şi renunţări şi o distanţă ordonatoare faţă de lume şi faţă de sine însuşi.

*

Traducerea din Kant a fost de natură să surprindă. I. Rădulescu-Pogoneanu, semnalînd şi descriind manuscrisul acestei tălmăciri a *Criticii raţiunii pure* (2), se **[22]** întreba dacă nu cumva avem de-a face cu „un capriciu de poet", deşi tot el, în cele din urmă, subsuma respectiva iniţiativă proiectatei cariere universitare, factorul incitator văzîndu-l în epistolele trimise de Titu Maiorescu poetului, în 1874.

În studiul care prefaţează prima tipărire a *Lecturilor kantiene,* C. Noica dezavuează, cu vehemenţă, punctul de vedere care, ignorînd particularităţile fiinţei interioare a lui M. Eminescu, tinde să acorde traducerii un simplu caracter de circumstanţă, opinia sa, exprimată în termeni categorici, fiind aceea că travaliul a fost înfăptuit „pentru sine", „fără

[16] Aurel D. Petrescu, *Şerban Eminovici, medicinist la Erlangen,* în CME, IV, 1977, p. 288.

[17] N. Iorga, *Istoria literaturii româneşti,* Introducere sintetică, Editura Minerva, 1977, p. 233—234.

nici un scop exterior": „Iar acesta este răspunsul pe care-1 dă analiza textului tradus, un răspuns în consonanţă cu firea de cărturar a lui Eminescu: *e vorba de o traducere făcută pentru sine.* Eminescu 1-a întîlnit în singurătatea şi cu singurătatea sa pe Kant. Nu are alături comentatori, nu are în faţa-i alţi traducători, nu stă de vorbă cu nimeni, nici măcar cu departele său, care ar fi cititorul sperat; traduce fără nici un scop exterior, întîrzie asupra unei nuanţe, notează pe margine gînduri în limba română şi germană, dă uneori liste de echivalenţe posibile, subliniază ce-l interesează, scrie cînd nervos, cînd liniştit, cu scrierea sa fascinant de frumoasă, uită de tot ce i se cere să facă în imediat – şi visează."

Oprim aici citatul, fiindcă ar trebui să reproducem întreaga pagină, care ne cucereşte prin forţa şi expresivitatea caracterizărilor, calităţi ce le regăsim în tot ceea ce scrie Constantin Noica, dar căpătînd parcă în acest caz forme mai manifeste. Furat de patosul interior al demonstraţiei, ajunge să se întrebe „de ce unui tînăr de astăzi atîtea alte lupte din trecutul nostru, bătălia de la Rovine, de pildă, sau revoluţia lui Tudor, i-ar părea mai cuceritoare decît lupta de aci, cu gîndul şi cuvîntul, purtată de Eminescu" si subliniind „cu ce dezinteres, cu cîtă probitate, în ce curăţenie a inimii e purtată lupta aceasta" declară că în faţa lor „aproape oricine din gintea filozofiei poate pleca ochii". Am putea afirma că filozoful căruia în unele eseuri de altădată îi plăcea să abordeze o mască puţin mefistofelică, de un scepticism surîzător, e surprins aici – datorită consonanţelor intime cu preocupările poetului – în flagrant delict de efuziune lirică.

Acestui mod necondiţionat şi patetic în care-şi susţine viziunea sa asupra cărturarului Eminescu se datorează, credem, şi unele excese polemice, dezvăluite în felul cum se discută chestiunea doctoratului. Încă din prima parte a studiului, ca o condiţie *sine qua non* a ceea ce urmează, se cere, imperios „să înlăturăm cu hotărîre afirmaţia ce se face în chip obişnuit, cum că Eminescu a tradus pe Kant în vederea tezei sale de doctorat". Şi, în continuare: „Începînd cu I. Rădulescu-Pogoneanu, care scrie primul în 1906 despre această traducere întrebîndu-se ce 1-a determinat pe poet s-o înceapă şi dacă nu cumva este chiar « un

capriciu de poet », aproape toţi exegeţii spun că e vorba de o lucrare în vederea tezei de doctorat". Pornind de la această premisă, C. Noica desfăşoară o argumentaţie a cărei justeţe logică nu poate fi negată: „După cercetarea atentă a traducerii, putem spune: nu e doar nedrept, e pur şi simplu absurd. În Germania, şi probabil la nici o universitate din lume, nu se treceau pe atunci şi nu se trec nici acum teze de doctorat cu traduceri, cu atît mai puţin în limba ţării tale".

Perfect adevărat, numai că cercetînd cu atenţie ceea ce afirmă toţi exegeţii descoperim că traducerea este pusă în legătură nu cu teza de doctorat, ci cu cariera universitară, respectiv, cursul ce urma să-1 ţină. Ion A. Rădulescu-Pogoneanu, prezentînd corespondenţa dintre Eminescu si Titu Maiorescu, scrie negru pe alb: „Căci acum credem a avea dezlegarea acestei lucrări întreprinse de Eminescu: el trebuie să fi început a traduce opera lui Kant îndată după întîia scrisoare a d-lui Maiorescu, în vederea unui curs la Universitatea din Iaşi"[18].

Aşijderea, ceilalţi autori. Într-o notă de subsol, Constantin Noica se referă la cele susţinute de G. Călinescu, remarcînd o contradicţie între afirmaţia: „Traduce C.r.p. în vederea cursului de la Iaşi probabil" şi „Credea încă să-şi treacă doctoratul şi de aceea o ultimă oară în 1877 mai continuă cu cîteva rînduri începuta traducere din Kant", comentînd: „Atît de mare e prejudecata cu doctoratul încît şi Călinescu îi cade victimă, o clipă".

[23] Nu ştim de unde îşi va fi extras Constantin Noica citatele, căci iată-le în integralitatea lor: „În vederea cursului ce spera să-l ţină în curînd la Iaşi, începu probabil Eminescu să traducă *Critica raţiunii pure* a lui Kant, spre a se servi de ea ca text de comentat (ms. 2258)". Şi: „Deşi nu putuse merge la Berlin pentru doctorat, nu-1 părăsise cu totul gîndul acesta şi *al prelegerilor kantiene* (subl. ns. – Al. O.), de vreme ce prin martie 1875 mai scria cîteva pagini de traducere din *Critica raţiunii pure*" (32, p. 194, respectiv 202).

După cum se observă, G. Călinescu este cît se poate de limpede, adăugînd doctoratului ideea prelegerilor kantiene,

[18] CL, anul XLIV, nr. 1, vol. 2, martie 1910, p. 197.

dar, chiar dacă n-ar fi existat această precizare, tot nu s-ar fi putut vorbi de o contradicţie, cîtă vreme în scrisoarea din 19 aprilie/1 mai Titu Maiorescu stipulase ca o condiţie obligatorie pentru ţinerea cursului, chiar şi ca suplinitor, obţinerea doctoratului.

Dealtminteri, mai departe, Constantin Noica însuşi ia act de posibilitatea unei a doua interpretări şi, reglîndu-şi mai bine tirul polemicii, menţionează: „Căci dacă totuşi s-ar susţine că lectura e întreprinsă în vederea unor cursuri în care să fie prezentată gîndirea lui Kant, atunci nu te poţi opri să te întrebi: ce docent şi chiar ce profesor îşi pregăteşte un curs, unde are a *rezuma* gîndirea unui filozof, făcînd nu o simplă lectură, nu simple note dintr-o carte şi din cărţile altora despre o carte, ci o laborioasă traducere a ei? Admirabil profesor atunci".

Aşa e, în epoca noastră nimeni nu s-ar gîndi, abordînd o temă de studiu, să ia totul de la capăt, să descopere pe cont propriu adevăruri dovedite de alţii, şi, cu atît mai puţin, să se apuce de traducerea izvoarelor documentare fundamentale, asta nu numai datorită ritmului dinamic al vieţii moderne, dar şi dificultăţilor obiective ridicate de explozia informaţională. În condiţiile de atunci, se pare însă că astfel de aspiraţii mai puteau încă fiinţa. Să mai ţinem seama de ceva: de mitul filologic al culturii umaniste din secolul său, cînd, aşa cum arată Abraham Moles, în cartea citată, era adînc înrădăcinată convingerea—confirmată, se pare, de psihologia modernă – că înaintea ideilor există cuvintele ce le cuprind în textura lor. Travaliul filologic devenea o metodă *sui generis* de descoperire a ideilor „ascunse" de cuvinte.

N-ar putea fi şi aceasta una din explicaţiile posibile ale obiceiului lui Eminescu de a tălmăci cîte o operă de bază pentru a putea stăpîni mai bine ideile din domeniul respectiv?

Revenind la aspecte mai „pragmatice", vom observa că ipoteza în sine a unui curs universitar care să se axeze pe comentarea textelor unor filozofi este cît se poate de plauzibilă. Lui Maiorescu, Eminescu îi mărturisea că n-ar putea, pentru moment, să se încumete decît de a ţine un curs asupra vreunei „scrieri" a lui Kant sau Schopenhauer, ceea ce i-ar permite să nu se îndepărteze prea mult de

„text”. Se ştie, pe de altă parte, după cum atestă amintirile foştilor săi colegi de studenţie, că o astfel de formulă era uzitată curent, în acea vreme, în universităţile vieneze şi berlineze. Cît priveşte efortul de traducere a părţilor esenţiale ale unei lucrări, acesta se justifica pe deplin în condiţiile în care auditorul (românesc) nu dispunea de operele fundamentale filozofice în limba ţării.

Epuizînd însă toate elementele care aşază faptele pe coordonatele concrete ale timpului eminescian, se cade să recunoaştem că nu vom putea să înţelegem total semnificaţia „aventurii” intelectuale încifrate în actul traducerii *Criticii raţiunii pure* dacă nu vom acorda întreaga importanţă ecuaţiei specifice a firii sale intime. Neputînd ignora impulsurile unor necesităţi practice ale realităţii (doar trăieşte în mijlocul societăţii), Eminescu obişnuieşte însă să le transforme în altceva, să le convertească în valori sufleteşti absolute. De această simbolistică interioară se cade a se ţine seama cînd studiem actul confruntării poetului cu Kant, căci de o confruntare e vorba, nu lipsită de sentimentul superbiei, purtînd pecetea gigantismului, care constituie o dominantă a viziunii sale în acei ani.

În contextul astfel precizat, frazele lui C. Noica se justifică pe deplin ; „Acum are de înfruntat filozofia. Pentru doctorat'? Pentru docenţă? Pentru profesorat plin? Nu importă. El trebuie *să înceapă cu esenţialul,* iar esenţial în momentul acela, ca şi mai tîrziu, i se pare Kant şi în particular *Critica raţiunii pure.* De **[24]** aceea, indiferent dacă e oportun ori nu, el traduce *Critica raţiunii pure,* adică se adînceşte în ea, *pentru sine*”[19].

---

[19] În acelaşi studiu, C. Noica reconstituie, în amănunţime şi cu deplină veracitate, eforturile poetului de a domina înţelesurile textului kantian şi de a găsi cele mai sugestive echivalenţe româneşti.

Rămînînd la un plan general stilistic, am putea spune că i se potriveau lui Eminescu cuvintele spuse de el despre V. Conta: ,,are talentul de a expune foarte clar materiile cele mai grele, fără ca prin această limpezime obiectul să piardă ceva din însemnătatea sa".

Facem această afirmaţie gîndindu-ne la mărturisirea dintr-o scrisoare trimisă lui Maiorescu pe vremea cînd se apucase, probabil, să lucreze la traducerea *Criticii raţiunii pure:* ,,Dinspre

În scrisoarea către Maiorescu, Eminescu va spune referitor la Kant că i-a intrat „relativ tîrziu în mînă”. Se are în vedere, bineînţeles, studiul direct si aprofundat, deoarece o familiarizare, la modul general, cu ideile filozofului din Konigsberg se va fi produs cu mult înainte. Constantin Noica ia notă că, în Transilvania, Kant pătrunsese de timpuriu, dar, indirect, pe linia interpretărilor lui Krug, ceea ce ne aminteşte că în biblioteca gimnazială de la Cernăuţi figura traducerea – şi, pînă la un punct, prelucrarea – *Manualului de filozofie şi de literatură filozofică* de W. T. Krug, datorată lui A. T. Laurianu (1847) şi T. Cipariu (1865). Îl va fi citit oare Eminescu? Rămîne, oricum, ca un fapt cert, că accesul la Kant va fi la început mediat. Unul dintre mijlocitori este Herbart, a cărui filozofie se bucura de o vie apreciere în rîndul Junimii, cu atît mai mult cu cît întîia lucrare a lui Titu Maiorescu, *Einiges Philosophische in gemeinfasslicher Form,* îi expunea pe larg principiile. Eminescu o cunoştea de vreme ce, într-o notă marginală la tratatul lui Rötscher, citim: „natura simţămîntului şi natura cugetărei. V. Maiorescu, *Etwas Philosophisches*''.

La Universitatea din Viena urmează cursul lui R. Zimmermann şi face o adevărata cură cu prelucrarea înţelesurilor herbartiene, suprasaturaţia generînd o ruptură radicală: „La Viena eram sub influenţa nefastă a filozofiei lui Herbart, care prin firea ei te dispensează de studiul lui Kant. În această prelucrare a înţelesurilor s-a prelucrat şi însuşi intelectul meu ca un înţeles herbartian pînă la tocire. Cînd însă, după această frămîntare şi luptă de 2 luni de zile, vine la sfîrşit Zimmermann, zicînd că există într-adevăr un suflet, dar acesta e un atom, aruncai indignat caietul meu de note la dracu şi n-am mai venit la cursuri”.

Aşa cum s-a arătat, filozofia lui Herbart nu putea

---

partea mea, eu m-am apucat de lucru, deşi limba îmi îmburuienează multe distincţiuni de noţiuni; ea are însă şi un bine: că sileşte pe oricine să fie limpede şi intuitiv şi să se ferească de abstracţii inutile. Numai de nu mi-ar înăbuşi pe cele de trebuinţă".

Reţinem, aşadar, că efortul filologic merge spre o receptare limpede şi intuitivă a ideilor, cu grija însă ca renunţarea la abstracţiile inutile să nu înăbuşe şi pe cele de trebuinţă, sau altfel spus, limpezimea expresiei să nu micşoreze cu ceva însemnătatea conceptelor tratate.

dispensa de cunoaşterea lui Kant, chiar dacă prin teoria „realelor" se încerca să se înlocuiască misterul „lucrului în sine", cu cel al „lucrurilor în sine", fiind implicate şi alte deziderate filozofice. Dar simpla existentă a unor stadii intermediare este importantă, dezvăluindu-ne mişcările subterane, cu imprevizibilitatea şi contradicţiile lor, ale gîndirii tînărului Eminescu. Să nu uităm că, prin traducerea tratatului lui Rötscher, poetul avusese şansa de a pătrunde în intimitatea unora dintre conceptele hegeliene. Un aspect ce-l vom rediscuta mai tîrziu. Trecerea la Kant va avea loc, aşadar, nu direct, ci în cadrul unui proces teoretic a cărui dinamică se cere să o înţelegem.

După cum se ştie, dacă a existat nu doar un mijlocitor, ci şi un catalizator al interesului faţă de filozofia kantiană, acesta a fost Schopeuhauer – şi faptul îşi are însemnătatea lui. Într-un preţios excurs istorico-cultural, D. Popovici atrăgea luarea aminte că Eminescu ar fi putut lua cunoştinţă de gîndirea schopenhaueriană încă din perioada şcolară de la Cernăuţi, într-una din „programele" anuale ale gimnaziului – cea din 1866 – publicîndu-se articolul unui profesor de filozofie, Alois Scherzel, intitulat: *Der Charakter der Hauptlehren der Philosophie Arthur Schopenhauers.* Bazat pe acest exemplu, după ce notează că articolul ar fi putut suscita interesul poetului, în „programa" respectivă făcîndu-se elogiul lui Aron Pumnul, mort în acel an, D. Popovici conchide: „Faptul acesta ar putea explica, între altele, şi anumite trăsături ale poeziilor sale de tinereţe, trăsături în care cercetarea **[25]** anterioară a văzut numai predispoziţii spirituale pentru pesimismul filozofic al lui Schopeuhauer"[20]. Chiar dacă însă Eminescu va fi citit articolul lui Scherzel, rămîne de demonstrat dacă va fi şi recurs la textele schopenhaueriene.

În scrisoarea către Titu Maiorescu, alături de numele lui Kant, el trecea şi pe cel al autorului *Lumii ca voinţă şi reprezentare,* cu menţiunea că fac parte dintre cunoştinţele sale relativ recente din lumea filozofilor.

Este indubitabil însă că, la Viena, el se adîncise în studiul filozofiei acestuia. Citeşte împreună cu Slavici – în al cărui îndrumător se erijează – lucrarea de tinereţe: *Despre*

[20] D. Popovici, *op. cit.,* p. 72.

rădăcina împătrită a principiului raţiunii suficiente, sfătuindu-l, totodată, să nu-şi „piardă timpul" cu Kant, Spinoza, Fichte, ci să „înceapă cu Schopenhauer".

Însemnarea marginală la traducerea lui Rötscher – reprodusă în capitolul anterior – dovedeşte că, la data aceea, stăpînea destul de bine unele principii schopenhaueriene, judecate în directa lor apropiere de cele ale lui Kant.

Receptarea semnificaţiilor mai adînci ale traducerii *Criticii raţiunii pure* nu este posibilă fără o raportare la climatul filozofic caracteristic acelei perioade – care nu este prea diferit de cel cunoscut de Titu Maiorescu în anii studenţiei, la Viena si la Berlin. Hegel nu mai domina, ca un zen atotputernic, viaţa spirituală a Germaniei, locul său în lumea universităţilor îl luaseră Schopenhauer şi neokantienii. Dacă Schopenhauer ar fi apucat aceşti ani, ar fi putut trăi un plenar sentiment de revanşă, el care, ca Privat-Docent la Berlin, se încăpăţînase să-şi ţină cursul la aceeaşi oră cu Hegel şi, pînă la urmă, în faţa zădarniciei eforturilor sale de a obţine vreo audienţa în rîndul studenţimii timpului său, renunţase de a mai preda.

Redescoperirea filozofiei sale se justifică, nici vorbă, pe fundalul decepţiilor provocate de rezultalele unor mari mişcări sociale. Faţă de optimismul metafizic cu care Hegel şi discipolii săi pretinseseră că pot avea cheia tuturor problemelor universului, pesimismul schopenhauerian putea servi drept „antidot"[21].

Este semnificativ că din perspectiva acestor adevăruri va explica Eminescu apropierea sa de principiile schopenhaueriene, în articolul din „Fîntîna Blanduziei" (4 decembrie 1888). Chiar dacă se plasează în marginea unor idei ale lui Max Nordau (ajustate pe tiparul gîndirii proprii), nu poate fi negată valoarea programatică a textului, reprezentînd o sinteză a experienţelor sale intelectuale. Eminescu – în opoziţie cu Max Nordau – recunoaşte „meritele extraordinare ale marelui filozof german", pentru că „el a risipit prin criticile lui empirice dominaţiunea acelui filozofism compus din o goală si stearpă frazeologie pe care

[21] Bertrand Russell, *Histoire de la Philosophie occidentale,* NRF, Paris, 1953, p. 770.

Hegel o introdusese şi care a stăpînit spiritele în curs de un sfert de secol". Găsindu-i merite şi în combaterea altor sisteme filozofice, precum acelea ale lui Schelling, Fichte, Schleiermacher, adăuga: „Era necesar să se purifice atmosfera ştiinţifică de miasmele unei frazeologii în care cuvinte abstracte lipsite de cuprins şi neînsemnînd aproape nimic pretindeau a rezolva problemele universului. Însă tocmai această critică merituoasă a frazeologiei deşarte a descoperit si contradicţiunea constantă între ideile noastre şi formele civilizaţiei, ne-au descoperit necesitatea de a trăi în mijlocul unor instituţiuni ce ni se par mincinoase şi ne-au făcut pesimişti. În acest conflict pierdem deseori bucuria de a trăi şi dorinţa de a lupta: aceasta e izvorul relei dispoziţii care munceşte pe oamenii culţi din mai toate ţările".

Să recunoaştem că acesta este izvorul contradicţiilor care l-au dezbinat, înlăuntrul său, şi pe Eminescu. Unele aprecieri sînt evident exagerate, să ţinem însă seama că această critică a formelor înşelătoare ale realităţii l-a ajutat în răfuiala cu el însuşi, mai precis, cu acea fază de tinereţe caracterizată printr-o încredere necondiţionată în „spiritul secolului" sau, cum se exprima Ibrăileanu: „o oarecare *juvenilitate,* dacă se poate spune astfel, a sentinţelor, prin oarecare «idealism» şi concesii făcute revoluţionarismului". Aceste particularitaţi le descoperim în însemnările la tratatul lui Rötscher şi în articolele din „Federaţiunea". Ulterior, şi sub influenţa etapei de reflux pomenite, a avut loc o reconsiderare critică a formelor de autoiluzionare **[26]** excesiv optimistă. Practic, s-a declanşat o criză, determinată fireşte şi de contradicţiile dintre ideal şi real, care şi pînă atunci subminaseră viaţa sufletească a junelui poet, dar nu-şi găsiseră mijloacele de exteriorizare făţişă în plan teoretic. În aceste condiţii, filozofia lui Schopenhauer îndeplineşte o funcţie a cărei importanţă nu poate fi micşorată, totodată apărînd limpede ceea ce, cu fineţe dialectică, discernea Edgar Papu, subliniind că rolul ei nu are un caracter „constitutiv" – ca la Wagner sau Nietzsche – ci unul „confirmativ".

Faptul că din unghiul lui Schopenhauer i se dezvăluie tînărului Eminescu lumea filozofiei lui Kant ne-o dovedeşte şi ediţia de care se serveşte pentru traducere. În studiul menţionat, D. Popovici sintetizează lucrurile cunoscute în

această problemă. *Critica raţiunii pure* în prima ediţie din 1781 se caracteriza „prin accentuarea notei idealiste”, notă temperată în cea de-a doua ediţie, apărută în 1787. De regulă, toţi editorii se adresează ultimei versiuni, ca reprezentînd mai fidel gîndirea filozofului din Konigsberg. Schopenhauer este cel care a apoteozat calităţile primei ediţii şi, datorită intervenţiilor sale directe, ea a fost reintegrată în circuitul ştiinţific al vremii. Referitor la subiectul în chestiune, D**.** Popovici formulează aceste concluzii: „Eminescu porneşte de la un text german care se întemeia în primul rînd pe ediţia întîia a *Criticii raţiunii pure* şi cred că este o supoziţie îndreptăţită[22] că aceasta este ediţia lucrată de Rosenkranz după indicaţiile directe ale lui Schopenhaner. Rosenkranz are într-adevăr ca text de bază ediţia din 1781 şi, graţie lui, Kant este recepţionat în ţările române într-o formă cu mult mai apropiată felului de a vedea lucrurile al lui Schopenhauer”.

Editorii *Lecturii kantiene* au demonstrat că a fost folosită ediţia lui J. H. von Kirchmann din 1868, asociindu-se părerii că aceasta porneşte de la prima şi nu de la a doua variantă.

Investigaţiile mai noi[23] infirmă unele dintre aprecieri, dar, în mod paradoxal, dau cu atît mai mult dreptate de cauză ipotezei enunţate. Kirchmann, ca orice editor care se respectă, reproduce versiunea ultimă, avînd însă grijă ca în note şi în anexe să reconstituie, comparativ, diferenţele de text faţă de ediţia din 1781. Marea surpriză o oferă faptul că Eminescu apelează la aparatul ştiinţific al lui Kirchmann pentru a traduce, în exclusivitate, ipostaza filozofică a primei ediţii. Influenţa lui Schopenhauer sau cunoscuta apetenţă eminesciană către „forma cea dintîi”?

În meditaţiile asupra rosturilor filozofiei, la care ne-am mai referit, asociindu-i pe Kant şi Schopenhauer sub calificativul „metafizicii cei mai însemnaţi ai evului nou”, Eminescu elogiază filozofia kantiană din punctul de vedere al „criticismului” ei, opus ideilor „preconcepute” şi „teoriilor

[22] Supoziţia fusese emisă de I. A. Rădulescu-Pogoneanu: ,,După text şi din însemnarea lui Eminescu la traducerea « Introducerii » se vede că avea înainte prima ediţie, va să zică sau ediţia originală, sau o ediţie a lui Rosenkranz, ori a lui Kehrbach" (*op. cit.,* p. 531).

[23] A se vedea *Lămuriri asupra editării traducerilor eminesciene* de Petru Creţia din volumul de faţă, *infra,* p. 57—59.

ieftine”, speculative, prin care profesorii de filozofie ajung la un „şarlatanism comun”. Aşadar, o optică asemănătoare aceleia care va prezida consideraţiile entuziaste la adresa lui Schopenhauer din articolul inserat în „Fîntîna Blanduziei”.

După el, „criticismul lui Kant” înseamnă „eliberarea minţii de sub dogmele unilaterale ale religiei pe de o parte, a materialismului brutal pe de alta”.

Ironizîndu-se pretenţia filozofilor de a dezvălui pe „D-zeul stiinţei”, adevărurile ultime ale ştiinţelor exacte, „nemurirea sufletelor” – din acest punct de vedere este vizată mai mult doctrina schopenhauerianã – se apreciau, în schimb, virtuţile „criticismului”, care pot ajuta la „creşterea intelectului” prin dezvăţarea de „lenea cugetării” şi prin „aşezarea fiinţei lumii în noţiuni, spre a căror stabilire judecata nu se serveşte de altă autoritate decît de a sa proprie” (o cerinţă, prin excelenţă, kantiană).

Să nu uităm însă şi de adversitatea la adresa „materialismului brutal”. G. Călinescu observa, pe întemeiate motive, că: „în apriorismul filozofului de la Konigsberg el vede o liberare a spiritului de contingenţele universului concret, o religie a ideilor vecinice, o îndreptăţire teoretică, în fine, a visului pur poetic”.

[27] Prin urmare, o revendicare a lui Kant din prisma aspiraţiilor romantice, ceea ce nu reprezintă un fapt singular, fie chiar şi numai dacă ţinem seama că un poet, a cărui operă fixează o dată în romantismul englezesc, cum e Coleridge, după un voiaj în Germania, ajunge să se dedice cultului filozofiei kantiene, cu urmări nefaste – după cum afirmă unii specialişti – asupra valorii artei sale. Un pericol care nu-l ameninţă pe Eminescu, în creaţia căruia, cum se ştie, preocupările filozofice de derivaţie kantiană au constituit stimuli generoşi în plan artistic.

Este cert că acest caracter filozofic transcendental – iar nu transcendent, conform distincţiei cunoscute: explorarea a ceea ce e dincoace, iar nu dincolo de lucruri – a dat aripi nu atît ambiţiilor de fantazare – în însemnarea ce-o vom cita imediat, se discută dispreţuitor despre „fantasterie”, considerată o „slăbiciune a creierului” – cît capacităţii de „a vedea idei” (pentru a folosi expresia lui Camil Petrescu), sau, cu vorbele sale, celor ce cunosc „limba ei”, o „lume nouă” li se relevă în faţa ochilor, a „ideilor eterne”. Iată cum

evocă Eminescu efectele pătrunderii în opera lui Kant: „Este ciudat, cînd cineva a pătruns pe Kant, cînd e pus pe acelaşi punct de vedere atît de înstrăinat acestei lumi şi voinţelor ei efemere – mintea nu mai e decît o fereastră prin care pătrunde soarele unei lumini nouă şi pătrunde în inimi [...] Timpul a dispărut şi eternitatea cu faţa ei cea serioasă te priveşte din fiecare lucru, se pare că te-ai trezit într-o lume încremenită cu toate frumuseţile ei, şi cumcă trecere şi naştere, cumcă ivirea şi peirea ta sunt înşile numai o părere".

Lumea fenomenală este efemeră şi părelnică, virtutea permanenţei nu o au decît ideile platoniciene – limba acelei lumi de vrajă e „armonia lui Plato"... Kantianism sau pur schopenhauerism? Este drept, inimii i se acordă rolul de cheie a acestei faste transmutaţii – fragmentul începe cu fraza: „Orice cugetare generoasă, orice descoperire mare purcede de la inimă şi apelează la inimă", amintindu-ne cît de mult a fost înrîurit Kant, în începuturile sale, de opera lui Rousseau – dar totul se petrece ca într-un proces iniţiatic, inima „te transpune în această stare", stare care se identifică, în fond, unei contemplaţii tipic schopenhaueriene.

Fără discuţie, nu putem să acordăm statut filozofic oricărei meditaţii răzleţe din însemnările eminesciene – care adesea răspund unor gînduri neştiute de pe alte planuri ale gîndirii sau constituie, pur şi simplu, cum se întîmplă aici, pretext de reverii în marginea filozofiei. Atunci cînd îşi propune să dea o definiţie tezelor kantiene, ştie s-o facă, în deplină stăpînire a subiectului, ca, bunăoară, în consemnarea din „Curierul de Iaşi", prilejuită de prelegerea lui Pogor: „Cu totul deosebit de aceste sisteme, al căror izvor a fost experienţa lucrurilor dinafară, este idealismul lui Kant. Kant nu consideră legătura infinită între fenomene, ci supune cercetării însuşi organul care le reproduce. Deosebind lumea de dinafară de intelectul ce o reflectează, Kant conchidea că *în sine* lumea ne rămîne necunoscută, şi nu avem înainte-ne decît rezultatul propriului nostru aparat al cugetării; că crierul este o oglindă care reflectează lumea într-un mod atît de propriu încît nimeni nu este îndreptăţit de a judeca de la legile cugetării sale la legile care domnesc universul. Astfel el disface ca un ceasornicar întreg aparatul cugetării şi arată că esperienţa nu este nimic decît

analizarea unor reacţiuni ale sistemului nostru nervos”.

După cum s-a demonstrat[24], caracterizarea lui Eminescu denotă o oarecare distanţare faţă de Kant, o interpretare mai apropiată felului său propriu de a gîndi. Poetul distinge, pe de o parte, lumea din afară, cu legile ei specifice şi, pe de alta, „intelectul ce-o reflectează”, chiar dacă, problemele fiind expuse din punctul de vedere al lui Kant, această „reflectare” are loc într-un mod atît de propriu încît legile ei nu pot pretinde să „judece” „legile care domnesc universul”.

De regulă, cînd se dă acest citat, el este scos din contextualitatea articolului, care-şi propunea să arunce o privire generală asupra celor mai diferite sisteme filozofice, în consens cu tema conferinţei lui Pogor. În continuare, Eminescu se referă la materialism, considerat „cel mai nou sistem metafizic”: „Acesta stabileşte că cestiunile metafizice, neputînd fi dezlegate, sunt a se înlătura cu totul, rămîind **[28]** ca esperimentele ştiinţifice şi deducerile cu totul esacte din ele să înlocuiască această activitate specifică şi cu totul neatîrnată a crierului. Obiectul percepţiunei noastre este o dată materia şi pretutindenea materia, încît presupunerea că afară de aceasta n-ar mai esista nimic pare la întîia vedere justificată”.

Caracterul reticent al aprecierii se explică prin aceea că Eminescu nu cunoştea decît materialismul vulgar, mecanicist, cu care se va şi război, de mai multe ori, în însemnările sale, dar nu anulează interesul ştiinţific ce i-l trezeşte, în sine, acest sistem teoretic. Dealtminteri, poetul care recenzase cu stimă în „Curierul de Iaşi” atît prelegerea lui Vasile Conta despre „Criticism”, cît şi ecourile pozitive peste hotare ale cărţii acestuia *Teoria fatalismului (Eseu de filosofie materialistă)* – între cei doi existau relaţii foarte apropiate – va ridica la rang de principiu teoretic comprehensivitatea sa, afirmînd: „căci sensualismul, empiric fiind, nu e fals, ci numai unilateral, ca şi materialismul; şi întrucît aceste sisteme sunt adevărate, ele nu se exclud într-o minte încăpătoare, căci adevăr pe adevăr nu exclude”.

Aceasta ne avertizează ce mare eroare s-ar comite dacă

[24] M. Ciurdariu, *Eminescu şi gîndirea filosofică,* în *Studii eminesciene,* 1964, Editura Minerva, p. 98.

s-ar absolutiza rolul vreuneia dintre orientările filozofice în configurarea vieţii spirituale a poetului, căci asimilîndu-le, cu pasiunea-i caracteristică, el nu rămîne cantonat într-o admiraţie oarbă, de un fanatism sectar, ci se păstrează mereu deschis oricărei experienţe, de o libertate intelectuală deplină în parcurgerea tuturor marilor drumuri ale cunoaşterii umane. Astfel se şi explică simultaneitatea unor preocupări diverse şi chiar opuse din aceşti ani. Şi dacă se arată a fi frămîntat de subtile chestiuni metafizice – cum ar fi aprioritatea timpului, a spaţiului şi a cauzalităţii – asta nu-l împiedică să acorde toată atenţia „experimentelor ştiinţifice", un interes care se va transforma într-o adevărată pasiune, ajungînd mai apoi să se orienteze şi în acest domeniu spre lucrările fundamentale şi să încerce să le traducă.

Să cădem însă de acord că în stimularea acestor din urmă preocupări nu-l putea ajuta pe Eminescu lectura lui Schopenhauer, ci cea a lui Kant, care totdeauna a căutat să concilieze rezultatele ştiinţelor cu exigenţele absolutului metafizic. Fără a mai spune că putea avea un rol contagios şi prestigiul primelor lucrări kantiene, cu un caracter nemijlocit ştiinţific, dintre care *Istoria generală a naturii şi teoria cerului...* (1755) emite, după cum se ştie, ipoteze care, preluate de Laplace, ajută la formularea unei teorii celebre, cu un adînc răsunet în constituirea modelului cosmologic al poetului[25]. În însemnările sale se găseşte această superbă metaforă a înfrăţirii celor două mari spirite: „Două mari spirite în adîncimea lor înrudite – ca două izvoare cari, pornind de la înălţimi egale, acolo unde răsar din pămînt îşi aruncă raza de apă la înălţimi egale".

Am putea afirma că dacă Schopenhauer l-a ajutat să-l descopere pe Kant, descoperirea lui Kant a însemnat, totodată, o depăşire a lui Schopenhauer, o întoarcere spre bazele primordiale ale filozofiei moderne, care încorporau – deşi într-o altă viziune – interogaţii şi aspiraţii caracteristice epocii anterioare, iluministe. Aceasta i-a şi permis lui Eminescu să ocolească capcanele în care vor cădea unele orientări filozofice ulterioare – în primul rînd cea inaugurată

[25] Vezi Ioana Em. Petrescu, *Eminescu. Modele cosmologice şi viziunea poetică,* Editura Minerva, 1978.

de Nietzsche – prin absolutizarea aspectelor slabe ale doctrinei schopenhaueriene. (Se cunoaşte atitudinea ostilă a lui Nietzsche faţă de Kant, pe care-1 considera „un fanatic moral a la Rousseau".)

Acest cadru vast al experienţei kantiene, ca şi îmbogăţirea, în răstimp, a cunoştinţelor filozofice, explică şi factura specială a notelor marginale la traducerea *Criticii raţiunii pure.* Mai întîi puţinătatea lor – comparativ cu cele la tratatul lui Rötscher. Să se fi produs o maturizare a felului de a fi, Eminescu devenind mai discret şi mai circumspect, cenzurîndu-şi exteriorizarea imediată a gîndurilor? S-a adăugat, cum am spus, şi o mai accentuată stăpînire a conceptelor de bază, ceea ce-l face să nu mai afişeze respectiva ardoare juvenilă în receptarea şi tălmăcirea pentru uzul propriu a înţelesurilor textului. Într-un singur loc caută să-şi explice sieşi modul în care îi apare „reprezentaţia" în raport cu ideea de timp. În rest, se mulţumeşte să sublinieze pasajele – un număr foarte mare – care-l interesează **[29]** mai mult sau care-i pot folosi la proiectatul curg universitar. Căci faţă de adnotările la tratatul lui Rötscher, însemnările de aici par a fi făcute mai puţin „pentru sine", au un mai vădit caracter funcţional. Aliniatul cu cele trei izvoare care definesc, condiţia oricărei experienţe îi smulge remarca: „Sistemul lui Kant *in nuce*".

În alte părţi acordă succinte calificative. Definirea sintezei şi a analizei îl satisface teoretic, prilej pentru a însăila cîteva gînduri în germană şi a sublinia în româneşte: „originală şi adîncă cugetare". Tot astfel, în .dreptul prezentării filozofiei lui Hume: „Foarte bună reprezentare a cauzalităţii lui Hume în antiteză cu idealismul său".

Caracterizarea lui Hume – date fiind discuţiile ce se mai poartă încă între filozofi în jurul faptului dacă, într-adevăr, *Critica raţiunii pure* constituie un răspuns dat *Cercetării asupra intelectului uman,* operă despre care Kant declara că l-ar fi trezit din „somnul dogmatic" – era de natură să-i capteze atenţia într-un plan mai general. Reţinem însă calmul ştiinţific cu care sunt redactate notele, de nicăieri nu reiese că poetul ar suferi de vreunul dintre complexele neofitului, calificativele sunt date cu siguranţa celui ce dispune de instrumentele teoretice de rigoare pentru a putea evalua valoarea textelor analizate. De aici atitudinea

degajată cu care-şi permite să consemneze: „De definiţiile acestor categorii mă dispensez...”, sau chiar accentele puţin dure din observaţia: „toată pologia de mai sus e clar espusă aici”.

Ne convingem încă o dată că, pe măsură ce explorează multiple arii ale filozofiei, gîndirea lui Eminescu se emancipează, îşi creează un sistem personal de referinţă şi de judecăţi, studiind opera lui Kant nu ca un discipol doritor să „înveţe”, ci de pe poziţia unui spirit independent care-şi caută aliaţi în propriul război dus pe tărîmul cunoaşterii.

Din spicuirea notelor marginale la *Critica raţiunii pure* ne dăm seama că ceea ce îl interesează mai mult sunt conceptele categoriale – cu accent pe analiză şi sinteză – şi, în general, ideea cauzalităţii. Sunt probleme asupra cărora va reveni în diverse meditaţii din manuscrisele sale. Ne mulţumim să menţionăm că astfel de preocupări străbat şi caietele „fiziografice”, şi dacă îl va critica pe Kant pentru obscuritate „în privirea cauzalităţii”, îi va da dreptate în privinţa antinomiilor, a căror schemă— teză şi antiteză – caută s-o aplice. Într-o însemnare citim: „Kant. Timp, spaţiu, cauzalitate. Antinomii (Teza concretă – antiteza infinită, teza afirmare, antiteza negaţiune).” Cu aceasta însă se impune, ca termen de comparaţie, numele lui Hegel, care se ştie cît de mult îi datorează filozofului din Königsberg – dincolo de criticile ce i le adresează – în special prin rolul antinomiilor kantiene în constituirea dialecticii sale. Să fie oare o pură întîmplare că, în perioada berlineză, cînd Eminescu se cufundă în „lecturile” *Criticii raţiunii pure,* îl descoperim luîndu-si note la cursul lui Althaus despre Hegel? Sau opera lui Kant, reprezentînd un moment de răscruce în evoluţia gîndirii filozofice, îi retrezeşte interesul faţă de dialectica hegeliană, de ale cărei principii generice luase act, cîndva, în epoca juvenilă, prin intermediul lui Rötscher?

În prezent, avem impresia că mai toţi cercetătorii amendează punctul de vedere al lui G. Călinescu referitor la antihegelianismul absolut al poetului. Argumentul decisiv adus de G. Călinescu era scrisoarea trimisă din Berlin lui Titu Maiorescu, în l874, în care Eminescu, mărturisind că intenţionează să dezvolte o serie de antinomii în jurul „intemporalului” în istorie, în drept şi politică, adăuga: „nu în sensul evoluţiei ideii lui Hegel. Căci la Hegel cugetare şi

existenţă sînt identice. Aici nu”.

S-a demonstrat[26] însă, de către cei care au redeschis dosarul problemei, că delimitarea lui Eminescu priveşte raportul dintre gîndire şi existenţă, iar nu înţelegerea dialectică a desfăşurării istoriei. O astfel de despărţire era posibilă în acei ani cînd, în faţa încercării de a se disocia sîmburele raţional, dialectic de sistemul idealist, hegelienii însişi se împărţiseră în aripa de stînga, şi cea de dreapta. Eminescu avea ştire de această stare de lucruri, după cum ne-o dovedesc notele de curs[27].

[30] Într-un text, dintr-o epocă mai tîrzie, putem găsi o posibilă lămurire în legătură cu felul în care-şi reprezenta antinomiile cu pricina: „Cine va vrea să facă istoria unei epoce sau a unui mişcămînt oarecare înainte de toate va trebui să facă a se simţi legea continuităţii acestui mişcămînt. El va trebui să arate punctul de purcedere, de ajungere, şi apoi *seria terminelor intermediare prin care se află unite aceste două termene extreme.* (El va trebui însă să se silească a arăta dreptul mecanism de repulsiune şi asimilaţiune, pe care l-am indicat şi prin mijlocul căruia el s-a efectuat)...”.

Ne amintim că Tudor Vianu vedea în „termenele intermediare prin care se află unite cele două termene extreme” – purcederea şi ajungerea – sintezele menite să împace antinomiile dialectice dintre teze si antiteze, întregul proces dialectic al istoriei fiind reprezentat de aceste succesive sinteze.

G. Călinescu nu e de acord cu o astfel de interpretare, confruntînd însă ideile eminesciene nu cu exigenţele metodei dialectice, ci cu sistemul filozofic hegelian, considerat în totalitatea lui. După el, întîlnim expresii comune unei epoci preocupate de filozofia istoriei, dar care nu acoperă panlogismul lui Hegel, şi că, în fond, „un schelet de idei eterne iluminează oarba desfăşurare a Cosmului”, ceea ce nu înseamnă altceva decît simplu „schopenhauerism”.

Este adevărat că în modul în care în epoca postkantiană se evidenţiază un determinism imanent, învestit cu virtuţile

[26] Eugen Todoran, *Eminescu,* Editura Minerva, l972.

[27] „Manuscriptum", nr. 4(45), l981.

unei forţe oarbe, inexorabile, se pot găsi apropieri între dialectica idealistă a lui Hegel şi metafizica lui Schopenhaner. A fost relevat însă punctul de disjuncţie între, pe de o parte, caracterul static, „eleat" al filozofiei schopenhaueriene, cu mistica „prezentului etern" şi, pe de altă parte, cel dinamic, dialectic al metodei lui Hegel, cu trimiteri directe la viziunea heracliteană.

Reluîndu-si frazele de mai sus, în articolul din „Studii şi cercetări de istorie literară şi folclor", G. Călinescu va simţi el însuşi nevoia să nuanţeze argumentarea tezei, adăugînd: „Chipul acesta de a desconsidera individul, de a-l subordona unei fatalitaţi, e comun idealismului postkantian, şi de altcum oricărui evoluţionism. În privinţa asta între Schopenhauer şi Hegel distanţa nu-i prea mare". Distanţa nu e prea mare, dar există.

Nu negăm, desigur, că ar fi hazardată formularea unor judecăţi definitive pe baza unor texte fragmentare – care nu ştim ce loc ar fi ocupat într-un sistem teoretic riguros definit. Există în caietele sale şi însemnări în care gîndirea eminesciană şovăie, părînd a rămîne prizonieră sistemului de categorii corelate în chip kantian, fără a se ridica la sintezele hegeliene. Pe de altă parte, dacă în cazul altor filozofi documentele existente ne îngăduie să reconstituim graficul parcurgerii operei lor, nu acelaşi lucru se poate spune referitor la Hegel, care pare a fi fost cunoscut după metoda aleatorie a culturii „mozaicate" din zilele noastre, receptînd idei şi din lecturi directe şi prin intermediul lucrărilor unor discipoli sau, pur şi simplu, din surse de informare întîmplătoare.

Dar, oricît de mult am recunoaşte caracterul inevitabil de ipoteză pe care, în aceste condiţii, îl au opiniile cercetătorilor, surprinde îndîrjirea cu care G. Călinescu caută să respingă, *ab initio,* posibilitatea unor puncte de contact ale gîndirii poetului cu ideile hegeliene. Faptul apare cu evidenţă mai ales în interpretarea scrisorii către Brătianu, unde sensurile vădit hegeliene ale unor fraze sunt negate printr-un uşor artificiu polemic, tălmăcind – după cum a demonstrat Al. Dima – idei din epoca de tinereţe prin prisma evoluţiei de mai tîrziu a gîndirii eminesciene.

Exemplul a fost prea des discutat pentru a mai insista. În volumul II din *Mihai Eminescu Opera* (ediţia din l935),

referirea la acel text publicistic apare mai conciliantă: „Un pasagiu din scrisoarea către d. Brătianu pare multora o înrîurire netăgăduită a lui Hegel, ceea ce în partea strict formală ar putea să si fie, după unde care pluteau atunci în aer”. Aprecierea sună puţin ciudat: înrîurirea lui Hegel, fie chiar şi numai în partea strict formală, ar fi putut veni „după unde care pluteau atunci în aer”? Să fi ignorat G. Călinescu iniţierea hegeliană prin intermediul traducerii tratatului lui Rötscher (sau a subapreciat-o?). În *Viaţa lui Mihai Eminescu* se mulţumeşte să menţioneze titlul, sub beneficiu de inventar, parafrazînd cele spuse în amintirile sale de Ştefan Cacovean. Volumul care se ocupă de descrierea ariei **[31]** culturii poetului neglijează discutarea acestei lucrări, iar în alte părţi ale monumentalei sale exegeze referirile sunt cu totul întîmplătoare şi niciodată sub unghiul interferenţei cu idei de sorginte hegeliană. Dacă lucrurile stau, într-adevăr, aşa, atunci ne explicăm uşor de ce G. Călinescu a putut să adopte o poziţie atît de hotărîtă în negarea posibilităţilor de contact dintre filozofia hegeliană şi gîndirea eminesciană, acceptînd doar *in extremis* eventualitatea prinderii unor „unde” din atmosfera epocii (pe cînd poetul beneficiase iniţial de „ghidajul' unui hegelian avizat, cum era Rötscher).

Notele de la cursul audiat la Berlin oferă o altă pistă a discuţiei, întrucît e de presupus că, din moment ce a fost atras de prelegerile universitare despre Hegel, Eminescu, aşa cum îl cunoaştem, nu s-a mulţumit doar să rămînă la stadiul însemnărilor studenţeşti în vederea susţinerii examenelor, ci se va fi adresat şi lecturii directe măcar a unor opere. Reîntîlnirea va fi fost, desigur, marcată de aventurile filozofice prin care a trecut în răstimp. După duşul rece al experienţei schopenhaueriene nu se va mai lăsa sedus de frazeologia „spiritului universal” şi de pretenţiile ei de a oferi cheia tuturor problemelor, după cum odată cu dezvoltarea preocupărilor sale economico-sociale se va adînci opoziţia faţă de caracterul idealist al sistemului filozofic hegelian. E de presupus însă că studiul antinomiilor kantiene, ca şi cel al concepţiilor evoluţioniste ilustrate în domeniul ştiinţelor naturii vor fi reactualizat unele aspecte ale dialecticii hegeliene, nu numai în planul teoriei cunoaşterii, ci şi în aria cercetării „mişcămîntului” şi evoluţiei societăţii. Facem această afirmaţie ţinînd seama de

noul nucleu de probleme care începe să capteze interesul ştiinţific al poetului, stimulîndu-i activitatea în direcţia altor orizonturi. Corespondenţa din aceşti ani cu Titu Maiorescu ni-l înfăţişează pe Eminescu meditînd asupra particularităţilor dezvoltării istorice a ţării noastre.

Se cade să recunoaştem, dealtfel, că, raportat la alţi filozofi, sfera problemelor care puteau suscita comparaţia cu tezele lui Hegel este mult mai vastă, anexîndu-şi multiple planuri. Se ştie, bunăoară, că şi Kant a scris eseuri pe teme politice, dar fără a reuşi să stîrnească ecouri mai durabile în epocă, iar Schopenhauer programatic se abstrăgea din lumea existenţei practice, propovăduind chietismul şi considerînd reformele sociale, în cel mai bun caz, inutile, în vreme ce filozofia lui Hegel constituie punctul de plecare al celor mai diferite curente ideologice. Dacă ne vom aminti de teoriile asupra statului, de importanţa acordată naţiunii – cineva pretindea că naţiunile îndeplinesc la Hegel rolul pe care-l au, la Marx, clasele sociale – înţelegem că autorul *Filozofiei istoriei* putea apărea, chiar şi în mod subiacent, ca un termen de referinţă în preocupările actuale ale poetului.

Cu aceasta se deschide însă o altă arie a dezbaterii care necesită o analiză specială.

*

Apreciind rolul filozofiei în formaţia culturală a poetului, D. Popovici deschide o paranteză curioasă în privinţa studiilor istorice eminesciene. Punctul de plecare – polemic – îl constituie consideraţiile lui G. Călinescu: „Se putea oare trage de aici concluzia că Eminescu era mai bine pregătit pentru studii de istorie decît de filozofie, că, în orice caz, cunoştinţele sale istorice depăşeau pe cele filozofice? Aceasta este părerea lui Călinescu”.

N-am avut impresia că aceasta ar fi fost dilema care l-ar fi frămîntat pe G. Călinescu, în capitolul cu pricina. Să reţinem însă propria părere a lui D. Popovici: „Fără să tăgăduim orientarea poetului în domeniul istoriei naţionale, credem, totuşi, că o concluzie de felul acesta nu se poate întemeia decît pe ignorarea cerinţelor primordiale ale disciplinei istorice. Un istoric nu se realizează prin adiţionarea cunoştinţelor istorice, şi, cînd Eminescu

mărturiseşte că este străin de arta de a descifra documentele, el arată lipsa culturii tehnice de specialitate".

Ne vom referi mai încolo la mărturisirea lui Eminescu, deocamdată vom constata că, în focul disputei cu G. Călinescu[28], D. Popovici ajunge la aprecieri critice **[32]** exagerate. În continuare, recunoscîndu-i poetului interesul pentru istoria antică, insera observaţia: „În ordinea aceasta, el s-a găsit însă totdeauna pe linia deschisă de Weller, ceea ce însemna în strînsa vecinătate a lui Reinbeck; nu istoria propriu-zisă, ci morfologia culturilor, istoria religiilor, mitologiilor ; în ultimă analiză poezia". Weller era autorul unei *Istorii universale* (Weltgeschichte), de care se zice că, în epoca şcolarităţii la Cernăuţi, poetul ar fi fost nedespărţit, plăcîndu-i foarte mult prin legendele şi miturile despre istoria diferitelor popoare; cît priveşte pe G. Reinbeck, acesta publicase un tratat de mitologie *(Mythologie fur Nichtstudierende).* Prin urmare, cu aceste exemple se apăsa şi mai mult asupra ideii că Eminescu ar fi fost interesat nu de istoria propriu-zisă, fundamentată pe documente de epocă, ci de felul cum era proiectată în imaginaţia popoarelor, cu inevitabilele iradiaţii poetice – o ipoteză pe care, în înţelesul ei absolutizant, cercetarea de azi o infirmă.

D. Popovici are însă dreptate cînd subliniază rolul filozofiei în interpretarea istoriei, fiindcă numai aşa poetul a putut situa cunoaşterea empirică a faptelor într-un context de semnificaţii mai vaste. Această cunoaştere empirică – am spune şi intuitiv-sentimentală – în începuturile ei, o găsim prezentată, în spiritul deplin al adevărului, de către D. Popovici însuşi, atunci cînd reconstituie lista lecturilor posibile din biblioteca gimnazială de la Cernăuţi: „Figurau aici cărţi religioase, începînd cu *Cazania* lui Varlaam, dar figurau mai cu seamă scrieri referitoare la istoria poporului român şi la condiţiile lui moderne, politice şi sociale. De la *Hronica,* lui Şincai şi *Istoria* lui Petru Maior, trecînd prin tratatele consacrate în epocă de istoria românilor, cum era acela al lui Dionisie Fotino, şi pînă la bogata literatură în

[28] În acelaşi loc, D. Popovici îi avertiza pe studenţi că studiul călinescian „rămîne cu toate acestea util", dar că ,,şi consultarea lui cu spirit critic este binevenită" *(op. cit.,* p. 72).

legătură cu Unirea Principatelor, biblioteca punea la îndemîna unui îndrăgostit de istoria română un material foarte preţios”.

Eminescu era, incontestabil, un îndrăgostit de istoria românilor. Faptul că printre cărţile donate bibliotecii gimnaziale figura şi o cărţulie despre Petru Rareş – *Petru Rareş, principele Moldovei,* de Dr. At. M. Marienescul, Sibiu, l862 – sau că, în l87l, ca bibliotecar al Societăţii „România junã”, va oferi în dar, împreună cu colegul său Şt. Ştefura, operele lui Şincai constituie o dovadă a pasiunii pe care o punea, în acei ani, nu numai în citirea unor lucrări de istorie, dar şi în achiziţionarea lor, cu satisfacţii intime de colecţionar. (O pasiune care se va adînci cu timpul, astfel încît de unele exemplare rare de manuscrise şi cărţi vechi din biblioteca sa se vor folosi, cu titlul de împrumut, unii specialişti reputaţi, precum Gaster şi Tiktin.)

Pe măsură ce Eminescu înaintează în explorarea unor noii teorii ale cunoaşterii, se dezvoltă la el, în raport cu istoria, obiceiul de a „gîndi” faptele trecutului, de a le subsuma unor concepte generalizatoare. Dovadă ne stau iarăşi adnotările la tratatul lui Rötscher. El se arată preocupat – cu mult înainte de a fi putut cunoaşte teoriile etnopsihologice – de ceea ce ar putea constitui „psihologia popoarelor”, fără a mai vorbi de problema „individualităţii naţionale” – des evocată – sau de „*spiritul general* al naţiunii”, a cărui dezvoltare considera că ar trebui să stea în centrul eforturilor românilor. De aici va ajunge la reflecţiile discutate într-un capitol anterior, unde se aprecia că dreapta călăuză „în labirintul istoriei” nu poate fi decît „individualitatea caracteristică şi internă a poporului însuşi”. Un punct de vedere deosebit de important fiindcă prefigurează o teză crucială a gîndirii de mai tîrziu, conform căreia în judecarea drumului parcurs de un popor trebuie să se pornească de la criteriile intrinsece ale dezvoltării sale organice, iar nu de la măsuri valabile pentru alte timpuri şi alte locuri (cum spune Eminescu: „numai că individualitatea aceasta trebuie înţeleasă şi trebuie înţeles totodată că combinările sale cu întîmplările timpului sunt organice şi conforme cu individualitatea însăşi”),

Acest raţionament îl găsim aplicat, într-o notă marginală, şi în domeniul culturii, făcînd observaţia penetrantă că

„varga măsurătoarei am luat-o de la străini, înfundîndu-ne în perfecţiunile literaturilor lor cu dispreţul şi uitarea totală a tuturor productelor române, cari naturalminte trebuie să fie inferioare celor străine”. Eroarea divulgată consta în aceea că „societatea noastră semidoctă ocupă o sferă falsă faţă cu sfera în cari se află realitatea de la noi”.

[33] Ideea fusese dezbătută şi în articolul cu care debutase publicistic: *O scriere critică,* apărută în „Albina” (7/l9 ianuarie l870). Aici vestejise noul „nihilism – cel savant şi pretenţios” care se uită „cu despreţ din fruntea şi prin ochii secolului nostru asupra a toţi şi a toate”. Obiectivul consideraţiilor polemice: „şcoala de partizani „ a lui Titu Maiorescu, care, între altele, emisese aprecieri nedrepte asupra reprezentanţilor Şcolii ardelene, prin „aceeaşi ridicare la nivelul secolului al l9[-lea]”. Reproşurile aduse lui Şincai sunt respinse de poet, pe motiv că nu se ţine seama de specificul condiţiilor epocii: dacă Maiorescu ar fi cercetat „istoria istoriei” ar fi înţeles că „procesul întru scrierea istoriei la orice naţiune se începe mai întîi si constă din cronografie, *cu* sau *fără* tendinţă, din culegerea de prin toate părţile a materialului”. Dominarea teoretică a materialului, „cîştigarea unui punct de vedere universal din care să judecăm”, constituie „fapta unor timpi mult mai tîrzii”.

Ultimele consideraţii ne dau dreptul să afirmăm că obţinerea unui punct de vedere „universal” din care să se judece faptele trecutului se înscrie între obiectivele conştient urmărite de Eminescu, în acei ani. Totodată putem corecta impresia ce s-ar fi putut crea ţinîndu-se seama strict de titlurile de curs notate în caietele sale şi potrivit cărora s-ar fi părut că, absorbit de alte preocupări, în primul rînd filozofice, poetul nu s-ar mai fi interesat de problemele istoriei (interes resuscitat doar în timpul studenţiei berlineze). G. Călinescu ne oferă explicaţia adevărată: „Lipsindu-ne indicaţii asupra prelegerilor pe care Eminescu ar fi putut să le urmărască în vremea cînd nu avea caiet de cursuri, şi dealtfel şi cînd era înscris, nu putem decît bănui că el a trebuit neapărat – dată fiind îndrumarea spiritului său – să caute a merge şi la prelecţiuni de literatură şi istorie”. Drept dovadă citează poemul *Egipetul,* elaborat în perioada vieneză si atestînd lecturi istorice, „dar neexcluzînd putinţa

ca la Universitatea din Viena să fi fost absorbit de conferinţe de istorie antică”.

Dacă, la cele arătate, vom adăuga notele făcute în vederea unei rescrieri şi restructurări a *Geniului pustiu* sau tentativa poemelor dramatice cu tematică istorică, vom înţelege că nu preocuparea faţă de problematica în sine lipseşte, ci altul este modul de abordare. Propriu-zis, Eminescu – şi sub influenţa studiilor filozofice dominante – aspiră spre o tratare dintr-un punct de vedere universal, spre o problematizare a faptelor – zboruri de vultur în jurul lecţiilor istoriei.

Însemnările sale despre un ciclu de conferinţe, proiectate a fi ţinute în Maramureş, conţin alături de teme predilecte, cum ar fi teatrul sau poezia populară, şi altele închinate „Patriei române” sau „Geniului naţional”.

La Berlin, interesul său faţă de istorie îmbracă, e adevărat, şi forma sîrguincios studioasă, urmînd cursurile lui Duhring, care în afară de problemele logicii şi ale filozofiei se ocupa şi de *Concepţia istoriei la istorici renumiţi,* ale lui Lepsius despre *Istoria Egiptului, Monumentele Egiptului* şi apoi despre *Obiceiurile şi moravurile egiptenilor,* după cum, în vara lui l873 si a lui l874, se va înscrie la *Istoria nouă modernă* a lui Droysen, *Istoria romană* a lui Nitsch etc. Notiţele redactate în limba germană – pe cale de a fi descifrate şi publicate – consemnează unele din aceste audieri, comparativ cu cele de la alte cursuri părînd a avea chiar un caracter prioritar.

Pornind de la astfel de date, G. Călinescu este de părere că „poetul se pregătea pentru un doctorat cu caracter istoric, filozofia servind ca metodă de cercetare”. Doctoratul în istorie – iată un alt aspect *sub judice* pe care-l prezintă biografia intelectuală a lui M. Eminescu.

„Odiseea” sa „arheologică” şi istorică în Prusia orientală şi în Polonia va fi fost stimulată de un asemenea proiect? Va fi beneficiat şi de o însărcinare semioficială în legătură cu efortul „de a face investigaţii ori o lucrare cu caracter istoric, ceva asupra relaţiunilor noastre cu Polonia şi alte ţări învecinate, pe baza documentelor inedite ce le-ar fi putut găsi în arhivele oraşelor din Europa Centrală”? (G. Călinescu). Eminescu va merge la Konigsberg —să nu uităm, oraşul natal al lui Kant – -unde va sta cinci zile, fără a

izbuti să-şi atingă scopul, cerîndu-i-se o aprobare oficială de la Berlin. Un impediment de ordin birocratic care potoleşte zelul **[34]** investigatorului. Vor fi intervenit însă şi alte motive care-l fac să nu stăruie în hotărîrea luată. Explicîndu-şi insuccesul, el invocă şi aceste argumente „diplomatice”: „E altceva a face cercetări pentru sine însuţi, cari, greşite chiar fiind, nu au nici un caracter oficial, şi altceva cînd, ca reprezentant (cel puţin *à peu près)* al unui guvern, cercetezi cu toată responsabilitatea morală documente vechi, de-a căror autenticitate şi analiză arhaică atîrnă tranşarea unei cestiuni de politică militantă poate”.

Motivul real va fi ţinut însă, mai mult ca sigur, de acea neîmpăcare cu sine şi cu exigenţele absolutului, fiindcă mai departe recunoaşte: „În sfîrşit, pentru a încerca deschiderea uşelor arhivei pe calea mare a relaţiilor internaţionale îmi lipseşte încrederea în mine, nefiind specialist în descifrarea documentelor şi avînd în această privinţă mai multă rutină şi mai bun simţ decît înţelegerea tuturor greutăţilor şi criteriilor, de care chiar scriitorii însemnaţi sunt învinşi”. Regăsim scrupulele unei acute conştiinţe profesionale, care-l face să-şi judece cu asprime insuficienţele, comparîndu-se însă cu cei mai însemnaţi „scriitori”, recte specialişti.

Dealtminteri, într-un timp aşa de scurt nici n-ar fi fost posibilă ducerea la capăt a acestei munci, după cum singur constată: „Iată dar preocupaţiunile, răzgîndite în două zile de-a rîndul, care m-au decis de a nu încerca – cel puţin nu acum şi nu cu mijloacele mele actuale – cercetări asupra documentelor care poate se mai află încă nepublicate în arhivul din Konigsberg”.

Că aprecierea avea o fundamentare realistă o va dovedi Eminescu, peste doi ani, în articolul din „Curierul de Iaşi”, unde comentează „escursiunea” lui Hasdeu în arhivele poloneze: „În trei săptămîni d-lui Hasdeu i-a fost abia cu putinţă de a-şi forma o idee *en bloc* despre cuprinsul colecţiunii lui Naruszewicz şi de a-şi nota numerile actelor privitoare la România, fără a se ocupa de copiarea lor”. Pentru „copiare” a angajat „doi studinţi, buni paleografi”, care urmau să se controleze „reciprocamente”, iar ca „supracontrol” o colaţiune promiţînd s-o facă „distinsul linguist din Cracovia d. Dygarzinski”, controlul ultim rezervîndu-şi-l Hasdeu însuşi. Simţim o secretă satisfacţie în

felul în care redactorul ţine să sublinieze: „Negreşit însă că copierea esactă a peste 2000 de documente, însoţite de atîtea condiţiuni de esactitate, nu se poate esecuta cu o mare răpeziciune” (OPERE, IX, p. 508).

„Escursiunea” fusese întreprinsă în arhivele din Cracovia. Acolo se oprise şi Eminescu, după episodul cu Konigsberg, iar în articolul menţionat, deşi colecţia lui Naruszewicz se afla la Biblioteca Academiei, el nu omite să descrie şi Biblioteca Universităţii, informînd că a fost „fundată încă în sec. l4”, că aici se găseşte şi o „însemnată corespondenţă diplomatică originală” între domnitorul Moldovei Miron Barnovschi şi Polonia, în „primul pătrar” al secolului al XVII-lea, precum şi acte despre „comerciul” Cracoviei cu Moldova în secolul al XIV-lea. Poetul vizitase şi Lwowul – interesîndu-l biserica Movileştilor. Într-o notiţă din „Curierul de Iaşi” se referă la o icoană din Przemysl – explicînd: „între Liow şi Cracovia” – punînd la îndoială exactitatea datei din inscripţie, „căci pe la l730 nu întîlnim nici un Ilieş Vodă”. Va fi luat cunoştinţă de această icoană cu ocazia voiajului sau prin intermediul „Arhivei istorice...” a lui Hasdeu, de atîtea ori cercetată?

Pomenita odisee „arheologică şi istorică” va fi corespuns unui gînd mai statornic, din moment ce, la cîteva săptămîni după ce se întorsese la Iaşi şi fusese numit director al Bibliotecii Centrale, el îl anunţa pe Ioan Al. Samurcaş că, pe la mijlocul lui noiembrie, intenţionează să revină în Germania, urmărind „înainte de toate depunerea doctoratului”, dar nu numai atît, ci şi punerea în practică a proiectului cu investigarea „arhivelor secrete ale statului prusian”. În consecinţă, promiţînd că va anunţa data exactă a plecării, respectivul era rugat „a mijloci eliberarea actului sus-menţionat”. Pînă atunci, el îşi propunea să ajungă a fi „înarmat cu toate mijloacele necesarii pentru o asemenea activitate”. Samurcaş era informat că poetul se va pune „în corespondenţă cu d-l Hajdeu, pentru a afla de la el numele dicţionarelor auxiliare (a limbei latine corupte din acel timp şi a prescurtărilor uzitate pe atunci), şi toate preservativele critice pe cari cineva trebuie să le aplice la documente pentru a afla cari sunt autentice sau apocrife, căci în critica documentelor nu e permis a visa”.

[35] Notăm că, dacă pînă atunci Eminescu fusese

interesat de concepţia generală, cu caracter filozofic, a studierii trecutului, în aceşti ani el se orientează spre aspectele mai aplicate, preocupîndu-l tehnica descifrării şi a transcrierii, după toate prerogativele ştiinţifice, a izvoarelor istorice. Gîndul revenirii în Germania nu se înfăptuieşte, dar obiectivele fixate pe eşichierul proiectelor sale intelectuale continuă să rămînă în vigoare. G. Călinescu descoperă în caietele eminesciene din perioada Berlin – Iaşi exerciţii de gramatică latină după manuale germane. Tot aici semnalează „exerciţii de paleoslavă". În altă parte afirmă că, „poate tot cu gîndul la studii de arhivistică, începea să-şi caligrafieze capitole de gramatică slavă (altbulgarische) şi să se deprindă chiar cu alfabetul glagolitic".

Specialiştii care au cercetat manuscrisele poetului după G**.** Călinescu au demonstrat că nu e vorba de o „caligrafiere", ci de o traducere şi nu a unor capitole, ci a celei mai mari părţi dintr-o carte de certă autoritate în epocă: Manualul de limbă bulgară veche (paleoslavă) de August Leskien.

Ne surprinde, din nou, siguranţa cu care Eminescu se îndreaptă, în eforturile sale de traducător, către lucrările fundamentale din disciplina respectivă.

Perpessicius, care, urmărind alte orizonturi ale activităţii poetului, descrisese în treacăt **ms. 2307,** sugerase ca datare anii l875—l876, ceea ce cercetătorii de azi au confirmat, servindu-se şi de unele mărturii din literatura epistolografă eminesciană.

Rămîne ca un fapt stabilit că, în perioada directoratului la Biblioteca Centrală din Iaşi, el abordează direct dificultăţile cunoaşterii slavei vechi, conştient fiind de importanţa acesteia în studiul documentelor de început ale istoriei noastre. (Într-o însemnare din manuscrisele sale, notase, la un moment dat: „Limba slavă a hrisoavelor, a bisericii, a afacerilor publice şi numirile slavice ale localităţilor [...] iată stîlpii".)

A fost discutată în literatura de specialitate adresa prin care, la l7 ianuarie l875, cerea Ministerului Învăţămîntului să aprobe achiziţionarea unui manuscris care cuprindea „un dicţionar slavo-român si gramatica limbei slave bisericeşti". Cu scrupulozitatea ce-l caracteriza, după o descriere generală, pare-se destul de avizată, deşi formulată cu

circumspecţie – „După aparenţă se vede a fi compus în diferite epoce, iar epoca concepţiei lui primitivă va fi, cred, aceea a introducerii limbei române în biserică şi stat” – el ţinea să declare: „Subsemnatul nefiind însă competent în critica limbei slave şi a semnelor grafice de pe acea vreme şi neputînd susţine cu siguranţă vechimea manuscriptului, am onoarea a vi-l trimite cu aceasta dv., pentru a-l pune în vederea unui cunoscător al limbei noastre în epocile ei anterioare de dezvoltare şi al limbei slave bisericeşti”.

Ca totdeauna, recunoaşterea unor limite ale cunostinţelor sale însemna pentru Eminescu şi acceptarea provocării, a „pariului” cu el însuşi în vederea depăşirii acestora. Dovadă traducerea efectuată, care, după cum ştim, pentru el reprezenta şi cel mai calificat mijloc de a-şi însuşi tainele respectivului domeniu. Oricum am interpreta scrisoarea trimisă lui Titu Maiorescu, modul în care, la această dată (l5/27 octombrie l877), formulează critici la adresa unui specialist reputat ca B. P. Hasdeu îl arată abilitat de-acum în probleme: „Din «Columna» am înţeles limpede că d-l Hasdeu pricepe în mod practic paleoslava, dar în ce priveşte fonetica face greşeli cu totul elementare. Lucrul mi s-a părut curios, căci, dacă el ar fi cunoscut fonologia slavă, i-ar fi fost foarte uşor să pună la locul lor pe etimologişti şi să rezolve definitiv chestiunea ortografică”.

Faptul nu e de mirare, unele trimiteri ale articolelor sale din „Curierul de Iaşi” dovedesc că Eminescu nu rămăsese doar la experienţa cu manualul lui Leskien, adresîndu-se şi lucrărilor unor mari slavişti contemporani. Este cazul lui Fr. Miklosich, al cărui nume este menţionat de cîteva ori la modul superlativ, într-o notă trecîndu-l, alături de Kukulievich, printre „principii slavismului”, „autorităţi în materie de diplomatică şi paleografie slavă” (OPERE, IX, p. 510).

Despre calităţile şi subtilităţile tehnice ale traducerii se pronunţă, în deplină cunoştinţă de cauză, în notele şi comentariile ediţiei de faţă, G. Mihăilă. Ceea ce dorim să subliniem e că, în pofida caracterului auster al temei, Eminescu nu renunţă la bunul său obicei de a introduce în textul tălmăcit note proprii, legate atît de **[36]** dorinţa explicitării unor particularitaţi ale limbii române, cît şi de incursiuni în domeniul gramaticii istorice, ca atunci cînd

distinge „straturile” influenţelor exercitate în timp de limba slavă asupra limbii române.

În dosarul acestei preocupări merită a fi consemnat şi exerciţiul încercat cu actul dat de Alexăndrel Voievod mănăstirii lui Iaţcu de lîngă Suceava. N-avem însă de-a face, desigur, decît cu începuturi, sau cu dovezi ale unor disponibilităţi cărora multiplele activităţi – cu forţa lor acaparatoare – ale poetului, ca şi scurta sa existenţă nu le-au îngăduit desăvîrşirea. Acest orizont al cercetării a continuat să-şi exercite atracţia şi mai tîrziu, astfel încît, în ultima parte a vieţii, concepînd un vast plan de studiu comparativ al limbilor clasice în interferenţele lor cu limba română, nu uita să treacă în primul rînd „paleoslava – latina – româna”.

Experienţele filologice stimulate de cunoaşterea nemijlocită a izvoarelor istorice nu vor rămîne fără rezultate. Un exemplu ni-l oferă realizarea tot a unei traduceri: primul volum al *Fragmentelor din istoria românilor* de Eudoxiu Hurmuzaki. Putem afirma că în acest caz nu s-ar fi putut găsi un mai fidel şi un mai avizat tălmăcitor decît Eminescu, atît datorită consonanţelor sentimentale cu reprezentanţii spirituali ai „Dulcei Bucovine”, cît şi faptului că aventurile sale arheologico-istorice îi îngăduiau să reconstituie pe dinăuntru eforturile de o viaţă întreagă ale lui Hurmuzaki privind despuierea arhivelor străine de toate documentele care aveau vreo atingere cu ţara noastră. Propriu-zis, în uriaşa investigaţie, nefinalizată, pînă la urmă, sub raport exegetic, de înflăcăratul patriot bucovinean, Eminescu putea să vadă înfăptuirea unora dintre proiectele sale (la care ne-am referit). De aici spiritul participativ şi rîvna dezinteresată cu care dă chip românesc textului *Fragmentelor*... (adaugîndu-se bineînţeles, arta cu care ştie să dea o rezonanţă nouă cuvintelor scoase din fondul vechi al limbii, astfel încît, fără a apela la ornamente stilistice, textul traducerii să beneficieze de un discret halou poetic).

Despre activitatea comisiei înfiinţate la Bucureşti pentru editarea documentelor culese de Eudoxiu Hurmuzaki, poetul va fi avut ştiri mai de demult. Una dintre scrisorile lui Titu Maiorescu, primite la Berlin, îi fusese trimisă din Cernăuţi, unde ministrul se deplasase pentru a putea fi adusă în ţară preţioasa arhivă. Se cunoaşte apoi exodul „subversiv” din

l875, cînd revizorul şcolar de-atunci transportă ilegal la Cernăuţi, sub psaltiri şi ceasloave vechi, mai multe exemplare din volumul de documente hurmuzakiene, special selectate pentru a contracara intenţiile oficialităţilor austro-ungare de-a sărbători centenarul răpirii şi anexării Bucovinei. În sfîrşit, articolul din „Curierul de Iaşi" care elogia „escursiunea" lui Hasdeu în bibliotecile din Cracovia, îmbraţişa ideea ca documentele descoperite „să se publice într-o ediţiune separată, în aceleaşi condiţiuni în cari se editează colecţiunea repauzatului Hurmuzaki". Ceea ce sugerează că el cunoştea bine aceste „condiţiuni". Tot acolo se referă la Dimitrie Sturdza – care va prefaţa volumul tradus de poet – folosind astfel de caracterizări: „bărbat special cunoscut prin rîvna sa pentru tot ce se atinge de istoria română".

Cînd va realiza Eminescu traducerea? După cum se ştie, cu ocazia vacanţei petrecute la Floreşti, pe valea Gilortului, la moşia lui Nicolae Mandrea (o întrerupere a activităţii redactoriceşti de la „Timpul", binevenită pentru sănătatea poetului). Faptul că în înfăptuirea acestui volum, apărut în l878, sunt incluse eforturile celui ce era împătimat de istoria naţională, putem considera că a fost dovedit pe deplin; amintirilor lui Ioan Slavici şi menţiunii dintr-o scrisoare a lui Titu Maiorescu adăugîndu-se documentele comunicate de Augustin Z. N. Pop (8, p. 208–209): decontul cheltuielilor – cu minuţie redactat de Slavici – privind editarea arhivei lui Hurmuzaki – inclusiv *Fragmentele...* – precum şi o foaie răzleţită din manuscrisul, indubitabil eminescian, al traducerii.

De ce însă pe copertă n-a apărut numele său? Va fi refuzat poetul, care vedea în acest travaliu un simplu act de pietate faţă de memoria marelui luptător bucovinean? Chestie de obişnuinţă, într-o vreme cînd puzderia de articole din „Curierul de Iaşi" şi „Timpul" îi apăruseră nesemnate? Va fi tradus numai o mare parte din text, cum procedase în alte cazuri – ipoteza lui Perpessicius, căruia i se părea că recunoaşte prezenţa a „două condeie de bună seamă şi a lui Slavici, traducătorul **[37]** următoarelor două volume"? Menţiunea din decontul de cheltuieli – „cercetarea ediţiei româneşti a *Fragmentelor*" – alături de traducere, ne poate duce cu gîndul şi la o operaţie suplimentară: supervizarea

stilistică a întregului text (deci şi a ipoteticei părţi a lui Slavici).

Ori de cîte ori se încearcă o definire mai exactă a cadrului concret al existenţei poetului, cercetătorul se confruntă, inevitabil, cu imperiul ipotezelor.

Investigaţiile documentare ale lui Hurmuzaki au avut un rol benefic în cadrul activităţii eminesciene, ce nu se cere a mai fi subliniat. Asta chiar şi în planul strict al creaţiei. S-a demonstrat, bunăoară, că datele privitoare la epoca lui Mircea cel Bătrîn şi, în primul rînd, cele reproduse după Hammer au constituit suportul documentar al unor consacrate imagini şi perifraze poetice din *Scrisoarea III.* La fel, textele referitoare la „descălecatul" Moldovei – prelucrate în poemele sale dramatice, cum ar fi *Bogdan-Dragoş,* inclusiv combinarea (anacronică) de nume, venită din sursa Hurmuzaki.

A crede însă că *Fragmentele din istoria românilor* reprezintă un fel de *alma mater* a cunoştinţelor istorice ale lui Eminescu ar fi, desigur, o exagerare[29]. Mai întîi fiindcă, aşa cum îl cunoaştem pe poet, el obişnuieşte să meargă, de fiecare dată, cînd e posibil, la sursă. Spre pildă, fiind citat istoriograful grec Nicetas Choniates, Eminescu simte nevoia să copieze şi să traducă un fragment din cronica acestuia (reprodus în volumul de faţă).

Se cunoaşte, apoi, pasiunea cu care se informează, alcătuindu-şi încă din anii studenţiei, din tot felul de referinţe, liste întregi bibliografice. Un procedeu pe care-l va aplica apoi în chip metodic, nescăpîndu-i nici una dintre cărţile care prezentau. vreun interes pentru ţara noastră. Astfel, în l876 a apărut la Viena studiul lui Julius Jung: *Asupra începuturilor românilor...* Eminescu. se grăbeşte să insereze în numărul din 3l octombrie al „Curierului de Iaşi" o notă, pentru a reveni în cel din l noiembrie cu o recenzie. Menţionînd că Julius Jung combate teoriile lui Rösler, care nega continuitatea românilor pe pămîntul Daciei traiane,

[29] Marin Bucur are dreptate cînd subliniază acest adevăr: ,,Că poetul pleacă în unele reconfigurări dramatice de la textele de aici este incontestabil, dar multe din informaţiile istorice pretinse de exegeţii istoricului bucovinean trebuie coroborate cu cele pe care poetul le deţinea anterior pe filiera altor surse" (CME, V, l980, p. 36).

schiţează istoricul problemei, enumerîndu-i pe cei care, într-un fel sau altul, s-au înscris în proces. Lista e destul de mare, de la Thunmann la F. J. Sulzer şi Engel, de la Safarik la Kopitar, Miklosich sau Hoff, Th. Mommsen, W. Tomaschek, Kanitz etc. – istorici, lingvişti, etnografi. Caracterizările făcute ne dau convingerea că măcar lucrările unora dintre aceştia îi erau familiare.

Dealtminteri, mai tîrziu, într-o însemnare din „Timpul", pornind de la o remarcă iritată a lui Hasdeu, citează sursele documentare valorificate în articolele sale, acestea întinzîndu-se pe o arie foarte mare. Pentru secolele al XIV-lea şi al XV-lea, aminteşte opusul lui Hurmuzaki, dar şi *Istoria...* lui Hasdeu, sau „Arhiva istorică a românilor", editată de acelaşi; pentru secolul al XVI-lea, capitulaţiunile domnilor moldoveni cu Poarta; al XVIII-lea -- cronicile tipărite de Kogălniceanu, ca şi *Cronica Huşilor* de Episcopul Melchisedec. Se adaugă pentru acelaşi secol cronica lui Amiras. Volumul al VII-lea din colecţia de documente Hurmuzaki este menţionat în dreptul secolului al XIX-lea, alături de cartea consulului englez Wilkinson. (Asupra lui Amiras şi Wilkinson, notează poetul, i-a atras atenţia Al. Odobescu.)

Adevărul e că Eminescu, cu predispoziţiile sale enciclopedice, epuizează toate titlurile sau izvoarele documentare care cad în raza atenţiei sale. Şi, totodată, se arată preocupat de constituirea unei metode de cercetare modernă, la nivelul celor mai noi achiziţii ale ştiinţei istoriei. Că este aşa, ne-o dovedeşte, între altele, acelaşi articol din „Curierul de Iaşi" pe marginea studiului din Julius Jung. În concluzii se atrage atenţia că studiul este important nu numai prin argumentaţia istorică privitoare la români, ci şi prin „metoda critic-comparativă pe care o urmează" şi care „ar putea servi de normă pentru toţi cari ar voi să cerceteze cestiuni asemănătoare celei de faţă" (OPERE, IX**,** p**.** 244).

[38] Bineînţeles, metoda critic-comparativă nu era o descoperire a lui Julius Jung, ea fusese aplicată şi pînă atunci, cu strălucitor succes, de reputaţi istorici. Important este însă că Eminescu se serveşte de acest exemplu pentru a-şi conştientiza metodologia ştiinţifică pe care se gîndeşte s-o dezvolte în activitatea sa. S-ar putea ca el să fi reţinut din studiul specialistului vienez şi un alt procedeu:

elucidarea unor aspecte obscure din epocile de început prin studierea „analogiei unor evenimente asemănătoare” (asupra căruia insistă în recenzia sa).

Să-i fi venit încă de-acum ideea tablourilor sinoptice cu alcătuirea cărora se va îndeletnici în caietele sale? Tablouri de o cuprindere surprinzător de vastă, începînd din 1700, „o dare de seamă”, cum se va exprima poetul, recunoscînd că porneşte „mai ales” de la documentele Hurmuzaki, concentrîndu-se asupra „faptelor hotărîtoare ce s-au petrecut în ţările din Orientul Europei de la l700 pînă în zilele noastre”, cu această precizare: „vom căuta să urmărim tendinţele deosebite ale acelor puteri interesate faţă cu Ţările Române”.

După cum s-a arătat (75), se începe cu delimitarea spaţiului în care s-a vorbit limba latina – nu numai ca „limbă oficială”, ci şi „de familie”. Nu vor lipsi datele „hotărîtoare” din istoria Bizanţului. Se adaugă intruziunea evenimentelor de pe teritoriul Bulgariei sau al Ungariei, tabeluri separate fiind întocmite pentru Serbia, Polonia şi, bineînţeles, Moldova şi Ţara Românească.

Cînd se discută preocupările istorice ale poetului, de regulă se măsoară întinderea cunoştinţelor sale în acest domeniu, regretîndu-se că scurtimea existenţei nu i-a îngăduit realizarea deplină a posibilităţilor (unii se întreabă dacă este propriu a se vorbi despre disponibilităţi sau despre calităţi certe de specialist). Ca o completare se reţin tangenţele cu creaţia poetică – sugestii de motive şi teme **–** sau ecourile incidentale în cîmpul gazetăriei.

Unghiul de judecare al problemei este însă unul inadecvat. Eminescu n-a urmărit să devină ceea ce se cheamă un istoric de profesie (cu toate habitudinile profesionale de rigoare). În acelaşi timp, la anii în care ne aflăm – perioadă începută odată cu redactoratul la „Curierul de Iaşi” – el depăşise faza de „formare”, cînd îmbrăţişa tot felul de îndeletniciri intelectuale din simpla dorinţă de a „cunoaşte”. Întreaga sa pasiune în investigarea şi interpretarea documentelor este acum subordonată nemijlocit crezului său militant, slujit prin gazetărie. Gazetăria nu va reprezenta o activitate între altele, în care se refractă, incidental, unele raze ale preocupărilor istorice, ci factorul motor, nucleul central cu rol coordonator şi

stimulator.

Acest adevăr l-a înţeles perfect acel atent si sagace „arheolog” al manuscriselor eminesciene care a fost Perpessicius. Trebuind să găsească o motivare lăuntrică a activismului spiritual care străbate preocupările folcloristice eminesciene, criticul (în prefaţa la volumul VI) amintea „proza sa ziaristică”, subliniind: „într-însa, ca pentru un lung şi dificil război, Eminescu a topit toate metalele, şi ale înţelepciunii populare, ca şi ale propriei înţelepciuni şi le-a prefăcut în arme de luptă” (OPERE, VI, p. 20).

Să fim de acord că între aceste arme, utilizate de „proza ziaristică”, se numără – şi poate printre cele dintîi – munca de detectare şi prelucrare a învăţămintelor istoriei. Aceasta presupune o altă aşezare, o judecare dintr-un alt punct de vedere a faptelor sale intelectuale.

G. Călinescu făcea, undeva, o disociere utilă între lectură (erudiţie) şi cultură – cultura presupunînd „puterea de folosire a tuturor factorilor de cultură într-un anume scop”. Domeniul la care se raporta era cel al creaţiei poetice, fapt ce-i dădea dreptul să afirme că Eminescu este cel mai cult dintre poeţi. Considerăm însă că această teză poate fi aplicată cu folos – în forme chiar mai directe – în cazul ziaristicii. (Căci dacă putem spune că Eminescu a transformat vreuna dintre activităţile sale în profesie, atunci aceasta este, indiscutabil, ziaristica.) Gazetăria devine ocupaţia sa cotidiană, care asimilează la un mod superior şi transformă în cuvînt viu roadele preocupărilor sale intelectuale de pînă acum.

Este uşor de înţeles că atunci cînd introduce în caietele sale traducerea unor pasaje ale cronicii lui Nicetas Choniates referitoare la fuga sevastocratorului Andronicus Komnenus şi prinderea lui de către „vlahi”, a unui fragment din documentele mănăstirii Cartamonite (citate de Tomaschek), sau filipica la adresa neamului vlahilor **[39]** (cuprinsă în textele lui Vasilievski), Eminescu nu urmărea să-şi satisfacă ambiţii sau curiozităţi de erudit, ci acumularea de dovezi privind vechimea pe aceste meleaguri a poporului nostru. Tot atîtea arme în lupta cu adepţii teoriilor lui Sulzer, Rosler et comp., luptă dictată de cerinţele actualităţii, în acel timp cînd independenţa *de jure* a Principatelor Române fusese de curînd cucerită, dar părţi

însemnate ale teritoriului naţional se mai aflau încă sub ocupaţie străină, într-un cuvînt, atunci cînd se cerea, în chip imperios, fortificarea conştiinţei de sine a naţiunii.

A demonstra modul în care investigaţiile sale istorice slujeau acest comandament etic şi politic al gazetăriei sale reprezintă o operaţie ce nu-şi are locul aici.

Tot astfel, atunci cînd cercetează „alcătuirea veche" a statului naţional din epoca de aur a istoriei românilor, nu simple nostalgii de poet după timpuri revolute acuză strădaniile sale, ci dorinţa definirii unui model social şi etic pe care să-l opună neobarbariei civilizaţiei burgheze din vremea lui.

Astfel de probleme au fost dezbătute în cadrul ediţiei de faţă, cu alte prilejuri, astfel încît cea mai nimerită încheiere a acestui capitol o poate constitui reproducerea cuvintelor poetului, rostite la reluarea tipăririi „Columnei lui Traian" şi a anchetelor iniţiate în marginea vechilor obiceiuri juridice ale poporului nostru:

„Ceea ce se dezgroapă prin aceste documente, istorice şi lingvistice, nu sunt doar numai materialuri de interes arheologic, ci e România însăşi, e geniul poporului românesc, de pe care se înlăturează păturile superpuse de ruine şi de barbarie"[30].

*

Dacă există un compartiment al cunoştinţelor poetului care întruneşte consensul unanim pozitiv al aprecierii specialiştilor acesta este, fără îndoială, cel subsumat domeniului social-economic. D. Popovici afirma: „Dacă sub raportul acesta meritele lui – în perimetrul istoriei (n.n., – Al. O.) – ne par inferioare legendei ce înconjoară pe poet, vom remarca însă temeinicia cunoştinţelor sale de natură socială şi economică". Aproape aceleaşi expresii le folosise şi G. Călinescu, notînd în tabloul descriptiv al culturii eminesciene: „în cîmpul economiei politice, Eminescu avea aşadar cunoştinţe integrale şi temeinice".

Nu credem să greşim susţinînd că o astfel de impresie era întărită şi de demonstraţia pe care o face poetul cu

[30] „Timpul", VII, nr. 70, 1 aprilie l882.

„asupra de măsură” în publicistica sa.

Referindu-ne la cursurile universitare cu această temă pe care le va fi audiat, observăm că lista lor nu beneficiază de fastuoasele enumerări ale altor discipline. Din perioada vieneză abia pot fi reţinute prelegerile lui Lorenz Stein, care adăuga filozofiei dreptului economia politică şi ştirile financiar-administrative. Pe primul plan figurau studiile de drept, obiectul mai multor cursuri: de la cel al lui Rudolf Ihering la cel de drept internaţional al lui Louis Neumann. De-abia la Berlin îl găsim pe Eminescu audiindu-l pe Duhring, ale cărui conferinţe despre „economia naţională” joacă un rol însemnat în viaţa studentului, introducîndu-l în intimitatea teoriilor lui Frederic List (a căror potrivire cu concepţiile sale o va recunoaşte mai tîrziu).

În schimb, caietele conţin numeroase însemnări în domeniul economico-social: excerpte, referinţe bibliografice, prelucrări, reflecţii etc., ceea ce denotă o schimbare de accent în atitudinea studioasă a lui Eminescu, extinderea cunoştinţelor fiind concomitentă asimilării lor creatoare. Nu ne vom rnira, prin urmare, că încă în articolele din perioada vieneză descoperim o deschidere spre astfel de probleme, după cum atitudinile sale politice din acea vreme se remarcau, cum arăta G. Călinescu, prin „maturitatea gîndirii sale pe atunci revoluţionar-burgheză şi un superior simţ practic în domeniul social, în contrast oarecum cu exaltarea romanţioasă a imaginaţiei poetice”.

În scrisoarea trimisă lui Titu Maiorescu, din Berlin, poetul expunea o teză care va deveni una dintre ideile-forţă ale gîndirii sale: „Interesul practic pentru patria noastră ar sta acum în înlăturarea teoretică a oricărei îndreptăţiri pentru importarea nechibzuită a unor instituţiuni străine, care nu sunt altceva decît organizări speciale ale societăţii omeneşti în lupta pentru existenţă, ce pot fi de bună seamă **[40]** primite în principiile lor generale, a căror cazuistică însă trebuie să rezulte în mod empiric din împrejurările particulare ale fiecărui popor şi ale fiecărei ţări”.

În modul în care se aplică metoda „empirică”, justificîndu-se „cazuistica” instituţiilor prin condiţii de loc şi de timp, se simte influenţa şcolii lui Gustav Schmoller (menţionat în caietele sale), esenţială rămîne însă încercarea de a propune o motivaţie sociologică tezei

cunoscute a formelor fără fond. În continuare, Eminescu mărturisea: „Nu e locul să mă explic aici mai amănunţit asupra acestui subiect, el însă mi-a ocupat cea mai mare parte din studiile şi din propria mea cugetare...".

Că este aşa, că l-au preocupat aceste probleme, ne-o dovedeşte şi traseul evolutiv al meditaţiilor sale din manuscrise. În scrisoarea către Brătianu tînărul poet se arătase parcă mai îngăduitor faţă de împrumutul „trebuinţelor recepute poate de la străini" – în consonanţă cu faza juvenil-revoluţionaristă a concepţiilor sale. În aceeaşi perioadă, el va ajunge însă la concluzia că: „Eul nostru social a mers p-o cale străină nouă înşine – străină românismului" (23, p. l38). Această cale ar fi cea a „materialismului cras". În faţa „navei române" există două căi: cea pe care a apucat, cu speranţa că va ajunge la justa „cale de mijloc", şi cea a „idealismului filozofic al lui Fichte – poetic al lui Klopstock", prin care „trecerea la *juste-milieu* ar fi lesne". Se observă cum exprimarea ideilor se mai încurcă încă în iţele unui limbaj filozofic abstract şi puţin pretenţios. Pentru ca, într-o altă însemnare, să fie limpede şi percutant, în stilul viitoarelor sale intervenţii gazetăreşti: „Necunoaşterea deplină a ţării şi ignorarea tuturor întîmplărilor şi instituţiilor publice. Mai ales [cei] ce vin din Franţa publică studii asupra diferitelor ramuri fără ca să ţie cont de cele esistente în ţară si aplică cu o formalitate rară legi, principii şi instituţii străine la români, fără a şti cum se află cele româneşti" (23, p. l39).

De-acum, principiile s-au clarificat şi firul cugetării se desfăşoară pe un temei sigur, permiţîndu-i ca, la puţin timp după întoarcerea la Iaşi, în conferinţa *Influenţa austriacă asupra românilor din Principate,* să expună, cu o coerenţă impresionantă, întregul angrenaj al concepţiilor sale politico-sociale, pe care activitatea ulterioară le va completa, nuanţa sau exacerba, dar niciodată dezminţi. Poetul însuşi va îi conştient de valoarea contribuţiilor sale în istoricul acestei probleme, şi, în articolul *Imitarea civilizaţiei străine,* din „Curierul de Iaşi", întocmind o listă a celor care au propagat adevărul că „primirea formelor dc cultură ale străinătăţii, fără bazele şi cuprinsul echivalent, se soldează cu mizeria claselor muncitoare", îi menţionează pe „Marţian în *Analele statistice,* Titu Maiorescu în *Critica direcţiei culturii române,*

d. Ioan Ghica în *Convorbirile economice,* Teodor Roseti (sic) în articolul asupra progresului la noi", nesfiindu-se să adauge, la sfîrşit: „M. Eminescu în discursul public asupra influenţei austriace".

Textele traduse sau numai conspectate, rămase în manuscrise, ne ajută să reconstituim procesele de „forjare" a armelor sale de luptă, prin utilizarea argumentelor scoase din varii lucrări. Iată-l reproducînd, bunăoară, două ample pasaje din studiul lui John Stuart Mill: *Despre guvernul reprezentativ,* suprapunîndu-le aceste titluri semnificative: *Antropocraţie* – statul înţeles ca o convenţie, bazat pe atotputernicia individului – şi *Fiziocraţie* – statul ca o expresie a legilor naturii (în confruntarea dintre „physis" si „antiphysis", poetul situîndu-se ferm de partea celei dintîi). Dealtfel, al doilea text – care corespunde propriei concepţii – conţine numeroase sublinieri, marcînd punctele de acord cu idei pe care le va dezbate apoi, sub diferite forme, în demonstraţiile sale teoretice.

Astfel, într-un loc, John Stuart Mill, prezentînd teza „fiziocraţiei", conform căreia instituţiile fundamentale sunt un produs organic al naturii şi al vieţii unui popor, sublinia rolul primordial al „instinctelor şi al dorinţelor neconştiute" în raport cu „ţintele deliberate" ale raţiunii. Poetul meditase asupra acestei probleme, după cum ne indica unele însemnări, care aparţin, probabil, perioadei universitare. Se pornea de la analogiile cu starea de somn adînc şi cea de semitrezire a omului, pentru a se opina că: „În începutul instinctiv al vieţii lor, ele (popoarele) trăiesc în stat natural asemenea albinelor, îşi creează instituţii şi un uz ce ar trebui să **[41]** le găsească bune, dacă le-ar crea cu conştiinţa, ba care sunt din puntul lor de vedere mai raţionale şi mai bine întocmite decît legi si instituţii create prin reflecţiune. Instituţiile cresc ca plantele, totul în ele e cu minte, fără ca mintea să fi jucat vun rol la crearea lor, instinctul sigur al naturii le-a creat bune şi oamenii vegetează în acest organism viu, fără să-şi dea seama, ba fără să le vie-n minte cum că ar putea fi şi altfel." Cînd se scriu legile? „Cînd încep a deveni controverse, cînd naivitatea încetează, cînd uzul începe a fi privit ca formă goală şi nu ca espresia spontană a unui înţeles, a unei trebuinţe". Atunci ar fi starea de semitrezie şi visurile de-

acum sunt „simbole”, „dar fiindcă aceste simbole nu sunt adevărul însuşi ele dau loc la cele mai diferite esplicări şi aceste esplicări împlu viaţa spirituală a popoarelor. Religie, istorie, filozofie şi comentarea dreptului vor întruna să descifreze simbolele în care s-a aşezat infailibilul spirit al naturii” (23, p. 223).

Elogierea instinctului ca element de bază al vieţii interne a poporului derivă teoretic din aria gîndirii schopenhaueriene, dar, după cum se ştie, în problema statului, Schopenhauer se întîlnea cu J.-J. Rousseau în acceptarea unui „contract” social (în viziunea filozofului german, ca expresie a voinţei individuale). Eminescu se poate spune că este mai consecvent rousseauist decît Rousseau, văzînd în stat nu o creaţie a „mult lăudatei minţi omeneşti”, ci un produs al „infailibilei” naturi. În articolele sale, noţiunea care-i stîrneşte, de fiecare dată, apetiturile polemice este cea de „contract social”. Liberalii, cu teoriile lor individualist-contractualiste, vor fi astfel admonestaţi: „«Românul» şi liberalii în genere-şi închipuiesc că statul e rezultatul unui contract sinalagmatic, al unei convenţiuni stabilite între cetăţenii lui. Noi credem din contra că el e un produs al naturii, că asemenea unui copac din pădure îşi are fazele sale de dezvoltare, asemenea oricărui organism, îşi are evoluţiunea sa”.

Comparaţia folosită ne aminteşte de dezvoltarea pe care o au în epoca sa ştiinţele naturii, datorită descoperirilor din domeniul geologiei, biologiei şi al chimiei organice. În special realizările din biologie se bucură de un nemăsurat prestigiu, încît, pe drept cuvînt, s-a spus că, ceea ce însemnau Newton şi Galilei în secolul al XVII-lea reprezintă Darwin în cel de-al XIX-lea.

Eminescu va aduce cele mai înflăcărate elogii „teoriei evoluţiunii” şi contribuţiilor lui Darwin. Articolul *Efectele demagogiei* menţionează: „Descoperirea unităţii fiinţelor organice, făcută în acelaşi timp de Goethe şi de Lamarck, şi legile diversificării acestei unităţi şi ale evoluţiunii, teorie atît de splendid dezvoltată de Darwin”. Citarea lui Goethe ne avertizează că interesul său faţă de ştiinţele naturii putuse fi stimulat şi de către exemplul marelui scriitor german, care, nu numai în lucrările pur ştiinţifice, dar şi în poemele sale didactice (*Despre metamorfoza plantelor* sau

Metamorfoza animalelor) promovase o concepţie evoluţionist-organicistă.

În cadrul unei discuţii în jurul „plantei originare”, Schiller i-ar fi obiectat lui Goethe: „Aceasta nu este o experienţă, e o idee”. Indiferent cît de întemeiat sau nu era reproşul, el n-ar mai fi putut fi formulat în cazul preocupărilor poetului nostru, între altele şi fiindcă, sub influenţa ştiinţei epocii, el dezvăluie o pasiune investigatoare „pozitivistă”, mergînd, cum observa G. Călinescu, în direcţia „monismului materialist ştiinţific, pe care-l respingea din punct de vedere metafizic, dar a cărui curiozitate investigatoare, pozitivistă, îl atrăgea, precum dovedesc însemnările sale «fiziografice»“.

Vom reveni asupra acestei probleme. Important acum ni se pare să subliniem că, în căutarea acelor forţe capabile să înlocuiască haosul din lumea fenomenelor cu o ordine coerentă si armonioasă, Eminescu aderă la un model organicist, iar nu la cel mecanicist (newtonian).

Acest adevăr n-are nevoie de o demonstraţie exhaustivă. Traducerile sale de texte despre morfologia plantei sau despre particularităţile vieţii albinelor – incluse în volumul de faţă – vorbesc de la sine. Cît priveşte exemplul albinelor, se poate afirma că acesta devine sub condeiul său o adevărată obsesie.

A intenţionat însă Eminescu să transfere ceea ce se întîmplă în natură în viaţa societăţii umane? Lucrurile se cer a fi înţelese în chip ceva mai nuanţat. Tocmai pentru că el nu are o concepţie mecanicistă, ci una organicistă, după Eminescu, **[42]** legile nu sunt separabile de fenomene şi aplicabile peste tot – ne amintim cu cît patos polemiza, în articolele sale, cu pretinsele principii universal valabile – ci, fiind o expresie a vieţii interne a fenomenelor, cresc şi se dezvoltă conform cerinţelor intrinseci ale acestora. Am înclina să spunem că exemplele bune pe care poetul tinde să le găsească în lumea naturii au o valoare nu de alegorie, ci de simbol. Căci, altminteri, aşa după cum nu acceptă ca instituţiile unor organisme sociale din Apus să fie imitate cu docilitate de ţările mai tinere din răsăritul Europei, „cazuistica” respectivelor instituţii diferind în funcţie de loc şi de timp, tot astfel n-ar putea fi, principial, de acord ca forme specifice de organizare dintr-un „regn” anume să fie

mutate mecanic în altul. O însemnare – care ilustrează, încă o dată, interferenţele cu ideile hegeliene – reţine această aproximare: „Animalele care nu cunosc trebuinţa libertăţii interne vegetează – şi de aceea în sensul propriu al cuvîntului nu *trăieşte* decît numai personalitatea – omul (psihica)”. În continuare, notează: „Asta-i fenomenologia vieţii interne (Hegel)” (23, p. l93).

Comparaţiile cu lumea naturii capătă, propriu-zis, funcţia unor puncte de reper care-l ajută—ca şi pe Rousseau „starea naturală” – să reliefeze adevărul că a putut exista un timp cînd între „uz” şi „trebuinţe” (ca să folosim expresiile sale) era un deplin acord şi de fapt o unitate indestructibilă, ruptura petrecîndu-se mai tîrziu, atunci cînd oamenii au introdus arbitrariul lor, întrerupînd sau siluind dezvoltarea organicistă, firească, de pînă atunci.

Într-un „stat natural” viaţa se desfăşoară conform principiului automatismului, conştiinţa neavînd un rol primordial, ci unul derivat, dar asta nu înseamnă că, la un moment dat al dezvoltării, faptele de existenţă nu se pot oglindi în planul conştiinţei şi, ca atare, influenţa comportamentul oamenilor. G. Călinescu atrăgea atenţia asupra tezei dezbătute într-un articol, unde Eminescu, polemizînd cu scrierile utopice care „fac abstracţie de linia generală descrisă prin spiritul public”, recunoştea că „aspiraţiunile şi sentimentele sunt rezultatul neînlăturat al unei dezvoltări anterioare a spiritului public, dezvoltare ce nici se poate tăgădui, nici înlătura”.

Întrucît poetul n-a parvenit să-şi structureze gîndirea într-un sistem anume, cercetătorul este obligat, fatalmente, să reconstituie verigile lipsă, asumîndu-şi riscul unei generalizări excesive. Un fapt este sigur: importanţa pe care Eminescu o acordă limbii, ca factor de cristalizare şi de transmitere a istoriei poporului, a tradiţiilor şi a culturii sale. Sau, cum declară el: „ceea ce voiesc românii să aibă e libertatea spiritului şi conştiinţii lui în deplinul înţeles al cuvîntului. Şi fiindcă spirit şi limbă sunt aproape identice, iar limba şi naţionalitatea asemenea, se vede uşor că românul se vrea pe sine, îşi vrea naţionalitatea, dar aceasta o vrea pe deplin”.

Cu aceasta am ajuns la problema-cheie: un stat nu are valabilitate decît în măsura în care corespunde principiului

naţiunii. Aşa după cum totul în natură se orînduieşte în funcţie de promovarea speţei, tot astfel un stat organic trebuie să fie pus în slujba intereselor naţionale ale poporului.

Vom înţelege dezacordul său principial cu teoriile liberale, care exaltau, absolutizînd demagogic, drepturile individului, în vreme ce Eminescu deplînge „lăţirea individualismului", care promovează interese personale egoiste, opuse celor generale, ale colectivităţii. în statul organic, aşa cum îi place să-l descopere în „epoca de aur" a istoriei naţionale, exista o armonie şi-o coeziune lăuntrică deplină, ce-l făcea tare în interiorul ţării şi în afara graniţelor, în vreme ce dezbinarea şi fărîmiţarea voinţelor din timpurile prezente lui slăbesc ţara şi-o pot pune la cheremul puternicilor ei vecini. El îşi apostrofează astfel adversarii ideologici: „Nu suntem dar contra nici unei libertăţi, oricare ar fi aceea, întru cît ea e compatibilă cu existenţa statului nostru ca stat naţional-românesc şi întru cît s-adaptează în mod natural cu progresele reale făcute de noi pîn-acum. Numai pe terenul acesta găsim că o discuţie e cu putinţă. Cine susţine însă ca absolute si neînlăturabile principii a căror aplicare ar fi echivalentă cu sacrificarea unui interes naţional, acela nu poate fi omul nostru".

Eminescu se străduieşte să creeze o teorie proprie asupra statului, expresia cea mai înaltă a acestuia văzînd-o în statul naţional. Este elocvent faptul că în sfera traducerilor va include şi *Principele* lui Machiavelli. Încă o data, ne cucereşte **[43]** admiraţia siguranţa cu care poetul selectează capitolele XVIII şi XIX, „cele mai importante" după cum apreciază G. Călinescu, ca şi scrupulozitatea şi pasiunea culturală pe care le dezvăluie, cercetînd şi alte lucrări ale istoricului florentin pentru a putea să-i înţeleagă doctrina, în determinantele ei esenţiale. Astfel, Eminescu cunoştea şi *Istoriile florentine* – operă care marchează o altă treaptă în evoluţia gîndirii lui Machiavelli – dovada constituind-o cunoscuta paranteză referitoare la neamul Bentivoglilor, cu date împrumutate din lucrarea menţionată.

După cum se ştie[31], *Principele* a suscitat un nebănuit de

[31] Vezi studiul introductiv semnat: Sorin Ionescu, la *Principele,* Bucureşti, Tiparul Universitar, 1943.

mare interes în spaţiul culturii noastre, începînd cu principele Mavrocordat, care adnotase un exemplar dintr-o ediţie apărută în l726. Ioan Heliade Rădulescu îi trecea titlul între operele renumite care merită a fi tălmăcite în româneşte, în cadrul „Bibliotecii universale”. Predomină însă în receptarea lui Machiavelli o viziune criticistă. Mavrocordat îl etichetase „scelerato Maestro della politica”. (Există, e adevărat şi un punct de acord şi e semnificativ că acesta se referă la o afirmaţie care-l încîntase şi pe Rousseau – exprimată însă nu în *Principele,* ci în *Discursuri* – şi anume că poporul gîndeşte mai sigur şi mai bine decît un principe. Pe margine, principele Mavrocordat notase aforismul: „Vox populi, vox Dei”.) Ion Ghica îi comentase şi el, polemic, unele idei, în *Convorbiri economice.*

Se poate considera că îndeosebi scriitorii şi gînditorii transilvăneni – mai sensibili la tot ce avea vreo atingere cu problema naţională – vor fi aceia care se vor apropia cu mai multă înţelegere de cel ce demonstrase, cu atîta vigoare, că indivizii lipsiţi de patrie sunt totdeauna lipsiţi şi de virtute şi de glorie – *numerus fruges consumere nati.* Între aceşti gînditori figurează Simion Bărnuţiu, care, desolidarizîndu-se de unele concluzii, îl trecea totuşi pe Machiavelli între „cei mai mari istorici ai lumii”.

În epoca lui Eminescu se impune însă din ce în ce mai mult o imagine negativă asupra gînditorului florentin, pornindu-se nu atît de la semnificaţiile obiective ale ideilor sale, cît de la exagerările conţinute în ceea ce s-a numit „machiavelism”. Are o valoare simptomatică aprecierea lui Dinu Păturică, eroul lui Nicolae Filimon, care-şi propune să studieze *Principele* pentru a deveni „perfect în arta ipocriziei şi a perfidiei”, ceea ce nu tălmăcea, desigur, exact lucrurile, întrucît astfel de mijloace erau acceptate numai atunci cînd principele urmărea „binele comun”.

În contextul acestor aprecieri, opiniile lui Eminescu se remarcă prin justeţea şi profunzimea cu care judecă, în deplină cunoaştere a subiectului, doctrina lui Machiavelli. Într-un articol din „Timpul” (8 martie l88l), consacrat problemei statului, nu ezita să-l considere pe autorul *Principelui* drept „un adînc cunoscător al naturii omeneşti, în părţile ei rele, ca şi în cele bune”, subliniind că dacă Machiavelli aprobă despotismul Casei de Borgia o face „*in*

usum Delphini, sau mai bine în interesul unităţii Italiei". Această idee a unităţii naţionale o discută cu fervoare, reţinînd pericolul „agenţilor discompunerii", fiindcă statul „dominat de mici interese zilnice şi personale e condamnat de a fi slab înlăuntru şi în afară". Poetul nostru va recepta totdeauna cu un viu spirit participativ apelul lui Machiavelli de a se strînge într-un singur şuvoi energiile naţiunii, astfel încît, unificate fiind năzuinţele tuturor cetăţenilor sub mîna forte a unui diriguitor, statul să poată fi capabil să cucerească independenţa, dacă n-o are, şi să şi-o păstreze, dacă a dobîndit-o.

Eminescu n-avea nevoie, desigur, pentru a cunoaşte această teză a armonizării intereselor contradictorii ale grupărilor şi claselor sociale sub sceptrul unui monarh, să-l citească pe Machiavelli. O găsise demonstrată şi în lucrările lui Montesquieu – cum o dovedesc excerptele din caiete – şi, nici vorbă, avusese răgazul să mediteze asupra implicaţiilor moderne ale ideii, conspectînd, cum am văzut, studiile sociologice din Germania tinereţii sale universitare.

Este vorba, bineînţeles, de o reconfirmare în principii bine cristalizate, după cum nu se poate nega că, din frecventarea lui Machiavelli, Eminescu şi-a adîncit ceea ce am putea numi realismul său politic. Într-unul din articolele sale din „Timpul'' **[44]** va saluta „instinctul istoric" care l-a făcut pe domnitorul Carol să creeze un corp de oaste „disciplinat şi înarmat", înţelegînd că „nici un drept nud nu are putere în lumea noastră unde puterea domneşte". Cu alte cuvinte, într-o lume în care domneşte forţa, dreptul nu are şanse de a dura dacă nu este înarmat – o idee de certa inspiraţie machiavelică. S-a emis, dealtminteri, ipoteza că, prin astfel de articole, poetul ar fi vrut să se erijeze într-un fel de sfătuitor politic al viitorului rege al României – cînd încă mai nutrea iluzii în privinţa persoanei acestuia, pe care-l va porecli mai tîrziu „Tolerantul" – ceea ce repune în discuţie sugestia exemplului marelui florentin.

Trecînd în revistă variile referiri la Machiavelli, din articolele sale, observăm că cele mai multe au, indiscutabil, un caracter polemic, „machiavelismul" devenind, în cele din urmă, o etichetă infamantă pe care o aplică politicianismului liberal. Această bipolaritate a atitudinii sale se explică atît prin contradicţiile intrinseci ale doctrinei autorului

Principelui, cît şi prin particularităţile vieţii politice contemporane poetului. Se dezvoltase anume, în acea perioadă, o retorică grandilocventă în jurul unor principii răsunătoare, care era menită să mascheze – ca o perdea de fum – maşinaţiile maloneste, puse în mişcare de interese înguste şi rapace.

Luase naştere o demagogie deşănţată, în satirizarea căreia I. L. Caragiale va obţine efecte comice de neuitat. Poate tocmai de aceea „Conu Iancu", în pofida lentoarei sale orientale caracteristice, mai ales în materie de scrieri teoretice, se va apuca să traducă şi el din *Principele,* şi nu două, ci trei capitole. Nu credem că intervenea numai admiraţia faţă de scriitor – el care, în *Kir Ianulea,* îl avusese ca model pe *Belphegor* – ci şi interesul faţă de doctrinar, manifestat de autorul unor comedii, în definitiv, politice, ca şi al incandescentului eseu *1907. Din primăvară pînă în toamnă,* atît de eminescian prin concepţie şi prin expresia pamfletară.

Eminescu, după ce-şi descărcase mînia în versuri, caută, în însemnările gazetăreşti, să discrediteze fenomenul şi în plan teoretic, adresîndu-se direct creatorului „machiavelismului" şi servindu-se de „lecţiile" acestuia pentru a demasca mijloacele de mistificare a opiniei publice. Spus altfel, poetul se foloseşte de Machiavelli pentru a demitifica machiavelismul. în articolul publicat la l6 ianuarie l880, va introduce pasaje întregi din traducerea iniţială referitoare la cele cinci reguli pe care un principe, urmărindu-şi scopurile secrete, e obligat să le respecte pentru ca lumea să poată fi indusă în eroare şi el să izbîndească. Succesul este asigurat datorită jocului „aparenţelor", fiindcă oamenii s-au obişnuit să judece „mai mult după ochi", decît după „dreapta judecată".

Într-un număr următor (24 ianuarie), va reveni, discutînd modul în care sunt folosite aceste „lecţii" în mecanismul vieţii politice de-atunci: „Preţioasele descoperiri pe care le-a făcut renumitul Machiavelli în privinţa artei de a parveni la putere si de-a o menţinea n-au avut nicicînd mai dese ilustraţiuni decît în zilele guvernării roşii" (respectiv liberale).

Însemnările din manuscrise ne conving că problema îl preocupa într-un plan mai vast, în elucidarea ei Eminescu

folosindu-se şi de argumentele mai noi, ale „şcoalei radicalilor" englezi. Textul *Logica parlamentară* (vezi *infra,* p. 905-908) expune studiul lui Bentham privitor la toate categoriile de sofisme politice care, aplicate cu abilitate, pot face să fie înfrînt pe arena politicii un adversar leal (şi neexperimentat în bîlciul vieţii).

Revenind la criticile aduse de poet „machiavelismului", nu putem să nu remarcăm că acestea se bazează şi pe un dezacord de fond cu principiile gînditorului florentin. Astfel, pentru el statul nu se transformă – ca în viziunea lui Machiavelli – într-o divinitate căreia trebuie să i se sacrifice totul: şi morala (curentă) şi indivizii. Deşi adept al ordinii în stat şi al supunerii intereselor particulare interesului general, poetul nu va accepta teza transformării oamenilor în simple „mijloace" de realizare a „scopurilor" statului. Eminescu defineşte cu luciditate această dilemă esenţială, care nu s-ar putea afirma că a fost depăşită pe deplin nici în timpurile moderne: „A împreuna exigenţele libertăţii individuale, a nu permite ca asociaţii de indivizi răpitori să facă din stat o unealtă a lor, şi a nu lăsa pe de altă parte ca statul impersonal să lege cu totul mîinile individului, asta e problema pe care mulţi s-au **[45]** încercat s-o dezlege, dar de la cezarii Romei şi pînă la cezarii moderni nu s-au găsit încă remedii radicale, ci numai paliative".

Mai există însă un motiv care-l determina pe poet să nu cadă în păcatul mitizării statului, şi anume, pentru el, factorul fundamental nu-l reprezintă statul, ci naţiunea (care poate exista şi dincolo de diversitatea formelor impuse de determinările concret politice). „Formaţiunile statului – va declara el – sunt lucru secundar."

Înţelegem de ce Eminescu va respinge, fără ezitări, cunoscuta maximă că scopul scuză mijloacele, adăugîndu-se, nici vorbă, şi rigorismul său moral, căci cu ceea ce el crede, cu sfinţenie, că e adevărat şi drept nu admite să se facă tranzacţii de nici un fel.

Nu e locul aici să expunem toate aspectele concepţiei poetului asupra statului. într-un astfel de tablou ar trebui, firește, să acordăm atenţie şi disjungerii propuse de G. Călinescu între „partea de vis social" şi „soluţia propriu-zis practică". Din acest punct de vedere, formula utilizată de Antonio Gramsci pentru *Principele* – potrivit căreia n-avem

de a face „cu o tratare sistematică”, ci cu „o carte vie, în care ideologia politică şi ştiinţa politicii se contopesc în forma dramatică a unui mit” – am putea-o aplica şi demersurilor social-politice ale lui Eminescu.

Problema se cade a fi privită în chip evolutiv. Odată cu trecerea anilor, poetul se orientează, cu o din ce în ce mai mare siguranţă, spre „proza” politicii – după cum remarcă undeva: „în politică s-a obicinuit a se face multă poezie, adeseori prea multă” – aprofundînd studiul infrastructurii economice a proceselor sociale. Apreciind cunoştinţele eminesciene în acest domeniu, G. Călinescu ajungea să declare: „Este poate cel dintîi gînditor politic român care să-şi sprijine doctrina pe economie” (36, p. 30l).

Într-un amplu text, legat de poet într-un caiet special, sub titlul *Economia naţională* (inspirat din prelegeri universitare, dacă nu o simplă copiere), comentîndu-se teoriile despre stat ale lui Platon şi Aristotel, se face observaţia că respectivii filozofi „n-au cunoscut partea cea economică a statului şi a averilor, ci numai pe cea socială”. O astfel de limită, Eminescu o depăşeşte, valorificînd, desigur, nivelul cunoştinţelor atins în epoca sa. Textul menţionat începe cu afirmarea netă a priorităţii interesului economic: „Nu poate să nege nimenea faptul că mişcarea averilor materiale esercită asupra omului o influinţă foarte mare, astfel încît am putea spune că mai nu e punct în viaţa lui care să nu colideze întrucîtva cu această influinţă”. Tot acolo se face elogiul „ştiinţei nouă” care se ocupă cu o astfel de cercetare şi care urmează „calea” ştiinţelor naturale.

O trecere în revistă a însemnărilor şi excerptelor existente în manuscrisele sale ne dovedeşte cît de vastă este harta incursiunilor în domeniul literaturii economice. îl cunoaşte, bunăoară, pe Adam Smith şi teoria lui asupra muncii, singura care poate da măsura valorii unui produs (să mai amintim rolul pe care-l deţine munca în statul ideal eminescian, ca pivot al existenţei naţiunii?). Prin Ricardo se instruieşte în secretele rentei funciare. Totodată, Eminescu ia cunoştinţă de existenţa formelor de „proprietate industrială”, varii însemnări convingîndu-ne că poetul nu e, în principiu, adversar al industriei – care ajută la sporirea valorii produselor muncii – ci doar cere ca mai întîi să se creeze condiţiile necesare acestui progres, ţinîndu-se seama

de specificul realităţilor autohtone. Nu va omite nici studiul legilor comerţului, într-un loc înscriind această recunoaştere fermă a utilităţii lui: „Funcţiunea comerţului [...] este a deplasa, a transporta lucrurile, a le pune la-ndemînă oricui are trebuinţe. Nu realitatea funcţiei o contestă; a fost foarte util semnalată şi foarte exact definită". Ceea ce Eminescu va critica va fi specula în plan intern – datorită roiului nesfîrşit de intermediari – iar, în plan extern, tendinţa capitalului străin de a supralicita valoarea unui produs prelucrîndu-l în metropole şi sărăcind, astfel, ţările nedezvoltate, obligate a rămîne doar sursă de materii prime şi pieţe de desfacere. Sub acest raport, de la teoriile „liber-schimbiste" ale lui J. B. Say trece la „protecţionismul" economic al lui List, pe care-l acceptă în principiile generale.

Eminescu se arată preocupat şi de ceea ce el numeşte „populaţionistică", înţelegînd că: „înmulţirea sau mai bine numărul populaţiunei şi raportul dintre **[46]** acesta şi suma mijloacelor de hrană sunt izvorul tuturor cestiunilor din viaţa publică". în acest sens este citat, în mai multe rînduri, Malthus. G. Călinescu reţinea numai afirmaţiile care împrumutau pesimismul tezelor acestuia. Volumul *Fragmentarium* (23, p. 133)[32] reproduce însă un text în care problema este dezbătută în implicaţiile sale dialectice, cu o justeţe indiscutabilă: „Înmulţindu-se indivizii ce trebuiesc hrăniţi, a devenit necesară o înmulţire analogă a cantităţii de nutriment animalic şi vegetal şi pentru asta a fost necesar ca alte părţi de stîncă, de lut sau nisip produse prin discompunerea celor de mai sus să ia forma de grîu, orz şi iarbă, pe cînd alte părţi au luat forme de oi şi viţei, porci şi boi. Cumcă această schimbare a avut loc se dovedeşte de acolo că, cu toate că numărul celor ce trebuiesc hrăniţi s-a sporit, hrana e mai lesne de căpătat azi decît în orice altă epocă anterioară".

Ocupîndu-se cu pasiune de aceste probleme, Eminescu nu comite eroarea de a rămîne cantonat într-un economism îngust, eludînd semnificaţiile sociale ale proceselor economice. Am văzut, din „caietul" citat mai înainte, că economia era definită ca o ştiinţă a averilor. în numeroase

[32] Vezi şi menţiunea lui D. Vatamaniuc din nota consacrată *ad locum* textului aici invocat.

comentarii, poetul subscrie tezei lui Proudhon, potrivit căreia orice proprietate reprezintă un furt. Undeva, acest adevăr este exprimat folosindu-se virtuţile expresive ale aforismului: „Nu se poate sui apa fără ca să fi scăzut undeva, nu e îmbogăţire din senin – fără ca cineva să fi suferit”. Acelaşi text despre „economia naţională” decretează că proprietatea privată înseamnă „o piedică pentru dezvoltarea ideală a omenirii”. Afirmaţia e prilejuită de discutarea „comunismului” lui Platon, drept care se va face menţiunea: „Astfel vedem că ideea comunismului nu e o idee nouă, ci că asemenea republicei platoniene ea s-a dezvoltat pe calea cea naturală a dezvoltării economice şi sociale şi a venit pe ea la concluziunea la care-au venit şi comuniştii noştri, aceea adică, că: proprietatea privată este piedică pentru dezvoltarea ideală a omenirei”.

Problema atitudinii faţă de „comunism” este, desigur, una complexă, cu atît mai mult cu cît poetul n-a dezbătut-o într-un studiu special, ci ceea ce ştim sunt frînturi de opinii exprimate într-un context accidental. Pe de altă parte, ceea ce el ia, uneori, drept „comunism” sunt diferite variante ale unui socialism utopic – după cum, în plan filozofic, prin „materialism cras” vizează materialismul vulgar. L-a cunoscut Eminescu pe Marx? Se ştie că în însemnările sale figurează numele acestuia, ca şi titlul *Capitalului.* Nu credem însă că a ajuns să studieze, propriu-zis, operele capitale ale dascălilor proletariatului. Dar noţiuni generale va fi putut dobîndi încă din anii cînd scria varianta *Proletarul* sau cînd proiecta ca eroul unuia din poemele sale dramatice să fie Babeuf. Tot atunci trecea între reperele bibliografice şi titluri ale lui Louis Blanc – dintre care unul figurase în biblioteca gimnazială de la Cernăuţi. G. Călinescu emite părerea – confirmată de cercetările mai noi ale manuscriselor – că, în ultima perioadă a vieţii, poetul manifestase un interes crescînd faţă de marxism.

Chiar dacă aserţiunea, din altă parte, a criticului – „economismul lui Eminescu e un adevărat materialism istoric” – o receptăm *cum grano salis,* nu este mai puţin adevărat că ar trebui să evaluăm la justa ei valoare această evoluţie a gîndirii eminesciene în întîmpinarea celei mai înaintate concepţii a timpului.

Prin cele arătate pînă acum n-am făcut decît să schiţăm

cadrul general, cu regretul că n-am putut urmări multiplele ramificaţii ale unor astfel de preocupări. Ar fi trebuit astfel să stăruim mai mult asupra faptului că, cel care scrisese atîtea pagini înflăcărate în favoarea soartei ţăranului se iniţiase şi în subtilităţile vieţii financiare capitaliste, ocupîndu-se de operaţiile bancare şi de „credit mobiliar", despre care referă, cu deplină siguranţă ştiinţifică, în articolele din „Timpul". Am mai subliniat rolul pe care-l are gazetăria în înteţirea interesului faţă de problemele economico-sociale, pe acest teren încrucişîndu-se tirul celor mai aprinse polemici ale actualităţii.

Totodată, cel care-şi pusese, cum s-a afirmat, toate întrebările de seamă ale economiei politice avea pe şantier proiecte care i-ar fi permis să-şi finalizeze cunoştinţele în lucrări de sinteză. Este cazul acelui dicţionar pe ideea „producţiunii", **[47]** în vederea căruia îşi propunea**:** „Pe Carey îl cumpăr în ediţia mare – [î]l leg cu hîrtie intercalată, şterg toate pasajele netrebnice din el, traduc *juxta linea* tot ce e sănătos ca idee. Tot aşa fac şi cu List şi cu alţi economişti *ce-mi convin.* Fac un mic dicţionar des Grundbegriff der N[ationalen] Oekonomie cu un sistem prevăzător de rezultante ale ideii generale *Producţiune".* în continuare, nota: „Laplace. Sporirea sferei trebuinţelor [cuvinte ilizibile] socialismului", ceea ce dovedeşte că dicţionarul numai mic nu era, prin sfera de cuprindere a problemelor.

În cadrul orientării ştiinţifice a gîndirii eminesciene un loc aparte îl ocupă atracţia pe care o exercită ştiinţele exacte, respectiv fizica şi matematica. G. Călinescu oferea această explicaţie: „poeţii străbătuţi de problemele adînci ale vieţii sunt mai simţitori la ştiinţele exacte, care le potolesc în parte chinurile necunoscutului, şi în această privinţă trebuiesc citaţi Goethe şi Novalis...". Ceea ce nu-l împiedica să fie cît se poate de aspru cu Eminescu, opinînd, de la început: „Cercetarea manuscriselor poate strecura impresiunea că poetul avea noţiuni de ştiinţe. Un examen îndelungat al acestor însemnări ne dă certitudinea că faza investigatoare a lui Eminescu începe cu puţini ani înaintea bolii şi că mare parte din notiţe sunt chiar din perioada întunecării minţii.".

Trecînd la capitolul ştiinţelor fizico-naturale şi la

„caietele” de notiţe „fiziografice”, criticul va recunoaşte că Eminescu se arăta „foarte harnic”, dar judecăţile rămîn neclintit defavorabile. Despre teoriile fizice asupra universului afirmă: „chiar cînd nu suntem siguri că ar aparţine epocei de boală, au bizareria diletantismului”, conchizînd: „Munca aceasta revelă prin urmare o fire entuziastă de poet diletant în ale ştiinţelor, o minte curioasă, cunoştinţe temeinice nicidecum”.

Nu este însă G. Călinescu, într-o prea mare măsură, victima propriei sale imagini asupra poetului – văzut în ipostaza insului cu mintea rătăcită – ceea ce îl împiedica să cerceteze acele texte cu suficientă comprehensiune stiinţifică? Apoi criticul nu este nici fizician, nici matematician, astfel încît nu putem să nu acordăm, de la bun început, credit opiniei specialiştilor de azi din cîmpul respectivelor discipline şi care este net pozitivă, reclamînd o evaluare mai dreaptă a acestor eforturi ale poetului. Academicianul Octav Onicescu nu ezită – după cum am arătat în partea introductivă a studiului de faţă – să opineze că „scrierile lui îi dau dreptul de a figura în literatura noastră de filozofie a ştiinţei, cu drept de cetăţenie universală”. Academicianul Aurel Avramescu, la rîndul său, sublinia că astfel de preocupări „întrec, după părerea noastră, limitele interesului pe care un filozof le-ar putea avea pentru aceste chestiuni, cu atît mai mult pe acelea ale unui literat”.

Dacă derulăm invers filmul biografiei sale intelectuale constatăm că preocupări pentru ştiinţele exacte trebuie să se fi manifestat încă din epoca vieneză – în conformitate cu optica de atunci, studiile aprofundate de filozofie solicitînd cunoştinţe din domeniul universului fizic şi al legilor lui. Academicianul Aurel Beleş menţiona că, potrivit amintirilor tatălui său – care a locuit în aceeaşi cameră cu Eminescu, în l872, la Viena – poetul manifesta în acei ani „un interes cu totul deosebit pentru ştiinţele naturii şi tehnică.”

La Berlin, există însă indicii sigure că Eminescu a audiat, între altele, cursurile lui Hermann Helmholtz, una dintre figurile ilustre ale Universităţii, care nu numai că-şi adusese contribuţia la formularea celui de-al doilea principiu al termodinamicii, dar, împreună cu R. F. Clausius, va juca un rol de seamă în dovedirea valabilităţii teoriilor lui

Robert Mayer, descoperitorul primului principiu al termodinamicii. Aceştia sunt, desigur, anii cînd poetul pătrunde în intimitatea problemelor de care se va ocupa în „caietele fiziografice".

Cînd au fost însă întocmite aceste caiete? Profesorul Lucius Săveanu, pornind de la o însemnare a lui Eminescu despre înclinaţia magnetică şi anul geomăsurătorii, a stabilit cu exactitate anul 1880. Prin urmare, tocmai perioada pe care Perpessicius o considera ca marcînd maturitatea poetului, ceea ce face superfluă ipoteza lui G. Călinescu cu „faza investigatoare" care ar „începe" „cu puţini ani înaintea bolii", anexînd „o mare parte din notiţe" perioadei „întunecării minţii".

În aceste caiete întîlnim traduceri ale unor articole – bunăoară, cel de notorietate ştiinţifică al lui Mayer: *Observaţiuni asupra puterilor naturii nevieţuitoare* – **[48]** prelucrări ale unor capitole din unele publicaţii – tot Robert Mayer despre fenomenul magnetic şi electric – sau din diverse manuale, note după cursuri sau conferinţe – mai mult ca sigur ale lui Helmholtz – dar şi scurte însemnări în care – obiceiul de-acum i-l cunoaştem – poetul nu se sfieşte să-şi introducă propriile păreri, exprimîndu-şi acordul sau chiar punînd sub semnul întrebării anumite ipoteze – precum aceea a transmiterii de energie fără suport corporal (material). într-un loc, se apucă să schiţeze o experienţă pe care dacă fizicienii ar pune-o pe tapet e sigur că s-ar confirma întrutotul scenariul său ipotetic. însemnarea ne apare cam nebuloasă, nu ştim cum o judecă specialiştii, important însă în toate comentariile eminesciene este, cum observa acad. Avramescu, „intuiţia" vie şi siguranţa cu care aplică „principii pe care ştiinţa contemporană le-a validat, cum ar fi valoarea şi importanţa legii energiei".

E de reţinut că Eminescu nu se arată interesat atît de consecinţele fizice particulare, cît de relaţiile generale, universale, în transformările tuturor formelor de energie din natură văzînd expresia unui principiu unic, pe care caută să-l extindă şi asupra sistemului solar şi al întregului univers. Altfel spus, nu de o ambiţie vană de a intra în competiţie cu fizicienii e vorba aici, ci de preocuparea de a descoperi acele idei-forţă ale filozofiei ştiinţei care să-l ajute în constituirea unei viziuni unitare asupra lumii. în acest sens, nimic mai

firesc decît acea admonestare a „obscurităţii” lui Kant din speculaţiile filozofice asupra timpului şi spaţiului, Eminescu – cu cunoştinţele de-acum – opunîndu-i teza lui Mayer referitoare la constanţa cantităţii de energie din univers, un raţionament materialist sprijinit pe ştiinţa fizicii.

G**.** Bogdan-Duică avea dreptate – el fiind primul care atrăsese atenţia asupra traducerii studiului lui Mayer – cînd opina că ceea ce l-a putut atrage pe poet a fost programul stipulat din primele rînduri privind explicarea noţiunii de „forţă” – care pare „ceva necunoscut, nepătruns, ipotetic” – cu „aceeaşi preciziune cu care concepem noţiunea materiei”. Tot G. Bogdan-Duică arăta că, în calitate de traducător, Eminescu era „doveditor de calităţi ştiinţifice fine”. O apreciere care a fost confirmată şi chiar amplificată de cercetătorii de azi. Academicianul Aurel Avramescu, raportînd textele la epoca în care au fost scrise, ajungea să afirme că acestea „reprezintă un adevărat monument al limbii române ştiinţifice”.

Nu îndrăznim să formulăm judecăţi de valoare într-un domeniu ce nu ne este familiar, drept care, apelînd la instrumentele istoricului literar, ne mulţumim să amintim că, în activitatea sa gazetărească, Eminescu s-a arătat viu preocupat de defecţiunile de limbaj etalate de unele dintre publicaţiile ştiinţifice ale vremii: „Dacă deschidem ziare de ştiinţe naturale, de medicină, de ce-o fi, ne ia ochii lipsa de respect pentru limbă, primirea de termeni străini fără trebuinţă şi numai din lene de a căuta echivalentul românesc. Am văzut o carte intitulată *Despre cosmeticurile nuisibile sănătăţii.* îşi poate închipui fiecare în ce stare e ameninţată să ajungă limba prin pretinşii oameni de ştiinţă” („Timpul”, 6 mai 1880).

În legătură cu interesul faţă de matematică al poetului, rezervele lui G. Călinescu par a fi încă şi mai mari. Nu uită să amintească faptul că: „Poetul fusese slab de tot la matematică în şcoală, lucru pe care îl mărturiseşte”. într-adevăr, într-una din însemnările sale citim: „Eu ştiu chinul ce l-am avut însumi cu matematicele în copilărie, din cauza modului rău în care mi se propunea, deşi îndealtfel eram unul din capetele cele mai deştepte. N-ajunsesem încă la vîrsta de douăzeci de ani să ştiu tabla pitagoreică – tocmai pentru că [nu] se pusese în joc judecata, ci memoria. Şi,

deşi aveam o memorie fenomenală, numere nu puteam învăţa deloc pe de rost, întrucît îmi intrase-n cap ideea că matematicele sunt ştiinţele cele mai grele de pe faţa pămîntului". Numai că iată care e continuarea: „În urmă am văzut că-s cele mai uşoare, desigur pe de-o mie de părţi mai uşoare decît limbile, cari cer memorie multă", de unde se înţelege că, mai tîrziu, s-a ambiţionat să recupereze întîrzierea, luînd totul de la capăt, cu pasiunea ce i-o cunoaştem..

Tot G. Călinescu constata, necruţător, că exerciţiile cu care se îndeletniceşte Eminescu în caietele sale „sunt de tot elementare". Aşa e, în paginile respective poetul reînvăţînd legile de bază ale matematicii. Există însă altele care acuză preocupări înalte, incluzînd în sfera lor ramuri noi, cum ar fi „sociologia matematicii". **[49]** Încă din 1928, într-un articol din „Adevărul", Em. C. Grigoraş atrăgea atenţia asupra manuscrisului **2275** în care Eminescu luase note de la cursul unui anume Kullmann – vreun „docent privat" – axat pe o astfel de direcţie a cercetării. Dealtminteri, asemenea încercări de extindere a aplicării matematicii în diverse domenii erau obişnuite în epocă, dovadă că şi R. F. Clausius determinase valabilitatea ipotezei lui Mayer prin deducţii bazate pe matematică. Să mai notăm că poetul nu-şi pierduse vremea numai cu manuale elementare, ci se adresase şi lucrării unui celebru matematician, Karl Friederich Gauss: *Theoria motus corporum.*

Obsedat de ideea matematizării, Eminescu va căuta să pună în formule tot felul de categorii de cunoştinţe, de la „populaţionistică" la teoriile lui Kant şi Laplace, de la problemele educaţionale la arta războiului ş.a.m.d.

Autorul citat – Em. C. Grigoraş – se entuziasmează în faţa acestor tentative: „Eminescu poate fi deci considerat, pe acel timp, ca ceva extraordinar, *Eminescu sociolog-matematician.* Atît de extraordinar, încît bietul Maiorescu, care a avut caietele, a trecut totul cu vederea. Această activitate eminesciană ieşea din cadrul cunoştinţelor oamenilor de seamă ai epocii aceleia, de la noi".

Aprecieri vădit exagerate, întrucît, aşa după cum am mai spus, aceste preocupări se cade a nu fi judecate în sine, sub raportul contribuţiilor înscrise, pur şi simplu, în plan ştiinţific, ci prin prisma aspiraţiilor şi căutărilor spirituale.

Un punct de vedere adoptat de studiile din ultimii ani care văd în pasiunea poetului de a matematiza totul încercarea de a descoperi o „limbă universală” (expresia sa), capabilă să coordoneze şi să expliciteze legile universului prin formule matematice simple. Prin urmare, ipostaza înţeleptului din *Scrisoarea I,* care, ca un Atlas *redivivus,* „sprijină lumea şi vecia într-un număr”. Nu de o întoarcere la un pitagoreism este vorba, fiindcă, aşa cum s-a semnalat, Eminescu tinde să elimine orice posibilitate de insinuare a iraţionalului – într-o însemnare din manuscrisele sale arată că „Pythagora şi egiptenii erau ameţiţi (de succesele experienţelor matematice – n.n., Al. O.) şi atribuiau numărului o putere divină” – căutînd să coreleze cele mai abstracte raţionamente ale minţii cu ceea ce se întîmplă în natură: „Ceea ce facem noi singuri în gîndire face şi natura în puteri...”, sau: „Minunile naturii sunt ca şi minunile matematicii...”.

Importante nu sunt atît rezultatele demersului ştiinţific întreprins, cît valoarea tentativei de a arunca o punte între domenii care de-a lungul istoriei gîndirii fuseseră separate şi opuse între ele. Se ştie că, după Pitagora, s-a creat o ruptură între, pe de o parte, gînditorii inspiraţi de matematici şi, pe de alta, cei care porneau de la rezultatele ştiinţelor empirice. Platon, Thomas d'Aquino, Spinoza, Kant revendicau modelul matematic; Democrit, Aristotel, empiriştii moderni de după Locke – modelul opus. A încerca să unifici direcţii atît de divergente prin orientarea lor nu este un act cultural lipsit de cutezanţă.

Redescoperim acel elan al sintezei care-şi pune pecetea pe toate preocupările intelectuale ale poetului. Sub acelaşi semn stă şi planul cunoaşterii celor mai însemnate limbi ale pămîntului, prima grupă alcătuind-o studiul limbilor clasice. între acestea se numără, bineînţeles, şi sanscrita.

Ajungem astfel la o altă premieră în sfera traducerilor: a gramaticii sanscrite datorată lui Franz Bopp (considerat ca fondator al gramaticii comparate indo-europene).

O menţionăm aici, deşi problema datării traducerii se mai află încă *sub judice.* G. Călinescu opina că ar fi fost începută, probabil, în l884—l885. Există însă indicii că, acaparat de uriaşul travaliu al exegezei sale, criticul n-a avut răgazul de a cunoaşte nemijlocit acest manuscris.

Observaţia a făcut-o Amita Bhose, într-un articol din *Caietele Eminescu* (54), surprinsă de modul puţin expeditiv în care G. Călinescu discuta cunoştinţele căpătate de poet în studiul limbii sanscrite. într-adevăr, în ediţia din l935 a *Operei lui Mihai Eminescu* (II. *Cultura, Descrierea operei),* fiind necesare date mai concrete privind traducerea gramaticii lui Bopp, se apela la informaţiile conţinute într-un articol al lui Radu Manoliu din „Arhiva" (Iaşi, XIII, l907).

[50] Peste ceea ce nu se poate însă trece atît de uşor este menţiunea lui Ioan Nădejde, care, donînd manuscrisul Bibliotecii Centrale Universitare din Iaşi, s-a simţit obligat ca pe coperta de gardă a fiecăruia dintre cele trei caiete să noteze: Iaşi, 1886.

Să aibă această însemnare un alt tîlc? Greu de crezut.

În vremea din urmă, pornindu-se de la eforturile intelectuale deosebite pe care le solicita în sine actul traducerii, s-a emis ipoteza că datarea cea mai firească ar fi în prima perioadă a activităţii la Biblioteca din Iaşi, respectiv, între septembrie l874 şi iulie l875 (43).

Argumentele invocate sunt demne de toată atenţia. în ce ne priveşte, aderăm însă la punctul de vedere al acelor cercetători care propun o soluţie intermediară, în stare să arunce o punte între datele insurmontabile ale problemei: Eminescu a transcris în anii subbibliotecariatului la Iaşi un text lucrat într-o altă perioadă[33]. Această ipoteză concordă şi cu aspectele biografice cunoscute, de după primul atac al bolii. Forma îngrijită a manuscrisului nu trebuie să surprindă, întrucît, aşa cum a arătat Perpessicius, era o caracteristică a lui Eminescu în aceşti ani „scrisul caligrafic şi oarecum timorat de prea multă supraveghere". Cît priveşte copierea unui text mai vechi, acest procedeu îl aplică şi în domeniul

[33] Pornind de la un articol al lui Gh. Zane din „Revista Fundaţiilor Regale" (nr. 2, 1939), *Cîteva ştiri despre Eminescu,* George Munteanu declară, în monografia sa, referindu-se la această perioadă: ,,În orele disponibile, deşi o efectuase înaintea bolii, poetul trece în nişte caiete rămase apoi la bibliotecă o traducere după *Kritische Grammatik der Sanscrit-Sprache* a lui Fr. Bopp" *(Hiperion,* 1, *Viaţa lui Eminescu,* Editura Minerva, Bucureşti, 1973, p. 329). Pentru un punct de vedere întemeiat pe date documentare descoperite recent vezi *Lămuriri asupra traducerii textelor eminesciene* de Petru Creţia din volumul de faţă, *infra,* p. 61-62.

poeziei – în încercarea-i dramatică de a se regăsi sau, şi mai mult, de a redobîndi încrederea în sine.

Despre semnificaţia traducerii – prima de acest fel în domeniul sanscritologiei din ţara noastră – ca şi despre alte aspecte ale confruntării poetului cu gramatica lui Franz Bopp sau cu glosarul sanscrit-latin al aceluiaşi, se referă pe larg, cu competenţa de rigoare, Amita Bhose în comentariul din volumul de faţă, făcînd superflue alte consideraţii.

Ne mulţumim, ca atare, să stăruim asupra reverberaţiilor produse de această iniţiativă intelectuală în plan spiritual.

Acţiunea recent întreprinsă de descifrare şi traducere a textelor eminesciene redactate în limba germană, incluzînd şi unele note de la prelecţiunile despre cultura indică, lărgeşte sfera discuţiilor pe o astfel de temă. într-un pertinent articol introductiv („Manuscriptum", nr. 4, 1981), Edgar Papu reţinea o importantă reflecţie în materie de cosmogonie comparată. Este vorba anume de faptul că, în viziunea iudeo-creştină, aşa cum o atestă *Biblia,* lumea este „creată", conform unei finalităţi prestabilite, îN vreme ce, în gîndirea indică, universul se năştea din haos, printr-o întîmplare, fiind ceva devenit (un fel de „emanaţie" în trepte succesive). în marginea acestei distincţii, Eminescu nota coincidenţa concepţiei cosmogonice indice cu poziţia darwiniană.

O observaţie care are tîlcul ei, atrăgîndu-ne atenţia că în explorarea izvoarelor culturii indiene poetul nu urmărea numai satisfacerea unei curiozităţi intelectuale – aspect valabil mai ales în prima etapă a formării culturale – ci şi descoperirea unor caracteristici interioare comune, cu valabilitate de legi, ceea ce putea ajuta la integrarea multiplicităţii fenomenelor universului într-o viziune unitară[34].

[34] O perspectivă hermeneutică deosebit de valoroasă asupra raporturilor dintre gîndirea lui M. Eminescu şi spiritualitatea indiană ne-o oferă Sergiu Al-George în *Arhaic şi universal* (Editura Eminescu, 1981). Studiul de faţă era dat la tipar cînd a apărut exegeza menţionată. Regretînd că n-o putem comenta, aşa cum ar merita, ne limităm la a subscrie acestei idei: reprezentările simbolice ale absolutului în cultura indiană deţineau – în pofida interpretării unilateral-pesimiste a lui Schopenhauer – un rol constructiv, unificator, răspunzînd aspiraţiei poetului nostru de a

O preocupare dominantă în ultima fază a activităţii creatoare a poetului de dinaintea bolii. Ne aflăm în imediata vecinătate a proiectului cu „limba universală”, menită să sintetizeze prin formule matematice cifrul acestei viziuni atotcuprinzătoare.

Cu acestea revenim asupra unei probleme, atinsă de cîteva ori pe parcursul studiului de faţă, privind tentativele lui Eminescu de a-şi crea un model cosmologic. **[51]** Investigarea unei astfel de ipostaze s-a mai făcut, şi chiar cu rezultate meritorii[35], dar privindu-se strict raporturile cu viziunea poetică, ceea ce incumbă, desigur, un alt plan, de o specificitate indiscutabilă.

Studiul de faţă, avînd un alt obiectiv, ne mulţumim, în cele ce urmează, să rezumăm concluziile ce s-au desprins pînă acum din discutarea concretă a faptelor culturale eminesciene.

Aşa după cum s-a văzut, în faza iniţiatică, tînărul poet, sedus de unele concepte culturale vaste, de derivaţie hegeliană, tindea spre un model teoretic asupra vieţii care, datorită şi unor trăsături raţionalist-utopice, creea iluzia descifrării tuturor aspectelor enigmatice. A urmat o criză a acestui optimism juvenil, cînd, şi sub presiunea extinderii sferei de cunoaştere a rezultatelor diferitelor ştiinţe, spiritul critic sceptic a repus în discuţie noţiunile generale consacrate, confruntîndu-le cu diversitatea multiformă şi contradicţiile realităţii. Pentru a se înţelege mai bine acest proces, ca şi eforturile, nu o dată dramatice, prin care Eminescu a încercat, de fiecare dată, să recreeze o viziune unitară asupra lumii, folosind alte mijloace şi o altă viziune, se cere să ne introducem, mai mult decît am făcut-o pînă acum, în atmosfera ştiinţifică a epocii. Ne aflăm într-un moment de răscruce, cînd se destrămase vechea interpretare a lumii, dintr-o perspectivă ordonatoare mecanicistă, newtoniană. Pînă atunci universul întreg apăruse fixat într-o organizare statornicită o dată pentru totdeauna – mai exact, structurată aşa de raţiunea divină, oamenii neavînd altceva de făcut decît să descopere legile şi proporţiile perfecte utilizate de marele arhitect care era

integra niveluri cosmice heterogene în marea unitate a Lumii.

[35] Ioana Em. Petrescu, *Eminescu. Modele cosmologice şi viziunea poetică,* ed. cit.

Dumnezeu. Descoperirile spectaculoase în domeniul fizicii, al chimiei, biologiei ş.a. vor surpa bazele acestui Cosmos (în înţelesul generic de imagine perfectă şi absolută). După cum afirma Engels în introducerea la *Dialectica naturii:* „tot ceea ce fusese rigid s-a dizolvat, tot ceea ce fusese fix a devenit fluent, tot ce fusese considerat etern a devenit trecător, s-a dovedit că întreaga natură se află într-o curgere şi circuite eterne”[36].

O astfel de răsturnare a lucrurilor şi a noţiunilor ne proiectează oare într-un univers lipsit de o ordine coerentă, văduvit de un punct de vedere ordonator, „privilegiat”? Teamă ne e că un asemenea punct de vedere ar fi într-o prea mare măsură calchiat după obsesiile – şi spaimele – unora din secolul nostru, generate de răsturnările impuse de descoperirile einsteiniene. În anii de-atunci se produsese o deschidere nelimitată asupra lumii, văzută într-o mişcare eternă, punîndu-se însă în discuţie nu ordinea universală, ci reconstituirea ei pe alte baze. Ceea ce nu înseamnă că, în aceste condiţii, făurirea unui nou model cosmologic nu întîmpina greutăţi imense. Diviziunea muncii, devenită de-acum dominantă, determina o dezvoltare a specializării în domenii limitate, ducînd la pierderea viziunii de ansamblu. Filozofia are meritul de a fi venit în ajutorul specialiştilor, sfidînd avertismentul lui Newton „Fizică, fereşte-te de metafizică”.

Este ceea ce a fost tentat să facă şi Eminescu, el care, după depăşirea crizei spirituale juvenile, pare a pendula între, pe de o parte, recunoaşterea „mişcămîntului” perpetuu, iar, pe de alta, trăirea nostalgiei unor repere constante, a unor veritabile puncte de sprijin „arhimedice” care să-i îngăduie nu să răstoarne lumea, ci s-o reaşeze într-o ordine universală. Se ştie că, în ultimii ani lucizi ai existenţei sale, poetul, după ce investigase cuceririle recente ale ştiinţelor naturii, ca şi ale ştiinţelor exacte, schiţează studiul filozofic intitulat: *încercări de metafizică idealistă a raporturilor constante în mişcarea eternă* – titlu care, după cum s-a presupus, răspunde celui al lucrării lui V. Conta – propunîndu-şi să folosească proprietăţile calculului infinitezimal în sintetizarea mişcărilor esenţiale ale „tuturor

[36] Marx-Engels, *Opere*, 20, Editura politică, 1964, p. 338.

fenomenelor psihice şi fizice”.

Este drept, studiul se găseşte, sub forma unei schiţe, anexîndu-şi cel mult cîteva meditaţii răzleţe, nu ştim, prin urmare, care-i va fi fost configurarea ultimă.

Să ne amintim însă că tot în formule matematice încercase să aşeze cunoştinţele din diverse domenii ale vieţii (aşa-numita „sociologie a matematicii”). Nu sunt toate **[52]** acestea dovezi ale aspiraţiei secrete către un fel de macromodel capabil să descopere şi să ordoneze legile care guvernează toate formele existenţei din univers? Avem desigur de a face cu simple tentative care pentru a fi putut fi duse la bun sfîrşit ar fi fost necesare eforturi de generalizare, dintre cele mai complexe. Notăm doar în treacăt că, potrivit opiniei unor specialişti, ştiinţele fizice lucrează cu sisteme „închise”, în vreme ce ştiinţele economico-sociale vizează sistemele „deschise”. Şi adevărul e că adesea gîndul poetului se opreşte în faţa unor contradicţii, alteori execută adevărate salturi mortale, încercînd să împace ceea ce nu se poate împăca --un gest desperat de a cuprinde infinitul.

Nu am putea să găsim aici – în această ilimitare a aspiraţiilor, în lupta cu imposibilul – explicaţia esenţială a faptului că atîtea dintre urieşeştile sale proiecte rămîn neterminate? Ce spectacol uluitor ne înfăţişează şantierul caietelor sale: atîtea construcţii ciclopice înălţate de un meşter care se ia la întrecere cu Dumnezeu, dar care rămîn aici fără acoperiş, dincolo doar cu căpriorii înălţaţi... Da, ştim că unele din aceste construcţii sunt deschizătoare de noi zări; că din crucificarea elanurilor sale spirituale s-au hrănit poezia şi gazetăria – cele două feţe ale genialităţii sale. Nu se poate însă să nu te cuprindă amărăciunea în faţa atîtor lucrări fundamentale, cărora le lipseşte ultima lovitură a daltei făurarului – rămînînd de-a pururi în cultura noastră ca acele statui celebre, scoase din pămînt, prin rîvna arheologilor, dar pe care avatarurile timpului le-au amputat.

Îndeobşte, cînd se ajunge la acest aspect se invocă existenţa sa dramatic retezată, datorită nefericitului accident al bolii, se citează fraza lui Ibrăileanu că, dacă Goethe ar fi murit la 33 de ani, el n-ar mai fi fost Goethe. Argumente adevărate, deşi, după cîte s-a văzut, în cei 33 de ani lucizi ai săi, Eminescu a trăit – spiritualiceşte – cît alţii în

60. Istoriograful din noi ne îndeamnă să mutăm discuţia – sau s-o completăm – raportîndu-ne la spaţiul intelectual al epocii. Căci atunci cînd studiem eforturile poetului de a descoperi legile obiective ale universului se cade să nu uităm că Engels îşi redactase materialele referitoare la *Dialectica naturii î*ntre 1873 şi 1886, fără însă a apuca să le aducă în faza finală. Propriu-zis, Eminescu trăieşte într-o epocă de răscruce, între două lumi. De aici derivă sursele obiective ale dificultăţilor insurmontabile cu care se confruntă. De aici însă şi vastitatea ambiţiilor sale demiurgice. N-am dori să dăm o turnură encomiastică studiului de faţă, se cere însă să recunoaştem că deşi în ţara noastră, pe-atunci, existau şi alte personalităţi cu un orizont enciclopedic, chiar „monştri ai erudiţiei", nici unul nu a îmbrăţişat o arie atît de vastă a preocupărilor, n-a tins să cuprindă atîtea şi atîta ca Eminescu, dezvăluind o pasiune investigatoare comparabilă doar cu aceea a oamenilor Renaşterii.

Şi adevărul e că, în plină strălucire a veacului al XIX-lea, Eminescu reeditează aspiraţiile renascentiste, slujindu-se însă de metode şi de o experienţă spirituală dintre cele mai moderne. Nu credem să greşim afirmînd că o astfel de performanţă era posibilă doar în condiţiile culturii noastre, care, datorită împrejurărilor istorice cunoscute, îşi păstrase proaspete rezervele interioare, sărind etape ale dezvoltării şi proiectîndu-se direct în cele mai noi experienţe ale timpului.

În prefaţa la *Dialectica naturii,* Engels, elogiindu-i pe oamenii Renaşterii – „titani ai gîndirii, ai pasiunii şi ai caracterului, ai multilateralităţii şi ai erudiţiei" – arăta că aceştia „nu erau încă sclavi ai diviziunii muncii, care duce la mărginire şi la unilateralitate, atît de frecvent întîlnite la urmaşii lor", că pe atunci nu exista „om de seamă care să nu fi călătorit în ţări îndepărtate, să nu fi vorbit patru-cinci limbi, să nu fi strălucit în mai multe domenii", conchizînd: „De aici acea plenitudine şi tărie a caracterului care fac din ei oameni în adevăratul înţeles al cuvîntului".

Să cădem de acord că aceste caracteristici se potrivesc întocmai şi lui Eminescu – el care, pe scutul său de incorigibil cavaler al bătăliilor cu necuprinsul orizonturilor culturii, îşi avea gravată deviza: „Ecuaţia intelectuală:

omnilateralitatea”.

Al. Oprea

BIBLIOGRAFIE

I. TRADUCERI DE M. EMINESCU

Cuprinde traducerile făcute de Eminescu şi despre traduceri. Dăm titlurile din ediția de față şi facem mențiune de cele folosite de editorii anteriori. Pentru traducerile tipărite în volume consemnăm datele bibliografice sumare şi trimitem, pentru descrierea completă, la Tabloul ediţiilor.

1. Eudoxiu Cavaler de Hurmuzaki, *Fragmente din istoria românilor*. Ediţiunea Ministerului Cultelor şi al Învăţăturilor Publice. Tomul întîi. Cu portretul lui Eudoxiu Hurmuzaki. Bucureşti, Din Stabilimentul pentru artele grafice: Socecu, Sander & Teclu, 1879, 376 p.

2. [Immanuel] Kant, [*Critica raţiunii pure*]. CL, XL (1906), nr. 6-8, [iul.-aug.], p. 535-540. Studiu introductiv de I. A. Rădulescu-Pogoneanu, *Kant şi Eminescu. Traducerea “Criticei raţiunei pure”*, p. 519-534, 540-549; Studii. Bucureşti, Institutul de arte grafice Carol Gobl, 1910, p. 38-43 (text), p. 23-38, 44-53 (studiu).

3. [Immanuel] Kant, [*Critica raţiunii pure*]. în M. Eminescu. *Opere complecte*. Iaşi, 1914, p. 596—643.

4. N. Machiavelli, *Ideile lui...*, Roma, XII (1932), nr. 2, apr. —iun., p. 8—17, prezentare de G. Călinescu Eminescu şi Machiavelli, p. 6—7.

5. *Cultură şi ştiinţă*. BME, III (1932), nr. 9, p. 76-97. Prezentare de D. Murăraşu, p. 74-76; *Eminescu şi clasicismul greco-latin*. M. Eminescu, *Cultură şi ştiinţă*. Bucureşti, 1933, p. 39—61 (text), 35—37 (prezentare introductivă).

6. [*Poporul tracic*]. BME, IV (1934), nr. 12, p. 42. Prezentare de G. Bogdan-Duică, *Multe şi mărunte*, p. 43.

7. [Immanuel] Kant, [*Critica raţiunei pure*], *Cultură şi*

ştiinţă. În M. Eminescu. *Proză literară*. Bucureşti, 1943, p. 423-435, 439-459; [*Critica raţiunii pure*]. RAM-2, V (1968), nr. 3, 15 mart., p. 20, nr. 4, 15 apr., p. 18. Prezentare de C. Noica, *„Critica raţiunii pure" în traducerea lui Eminescu*; *Lecturi kantiene*, Bucureşti, 1975, p. 5-17.

8. P. Coel. M. Schachingen, *Naşterea albinei*. În Augustin Z. N. Pop. *Noi contribuţii documentare la biografia lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969, p. 78 —80.

9. *Cultură şi ştiinţă*. în Mihai Eminescu. *Despre cultură şi artă*. Iaşi, 1970, p. 271 —292.

10. Enric Theodor Rötscher, *Arta reprezentării dramatice*. MANUSCRIPTUM, III (1972), nr. 4, [oct.-dec.], p. 10 —16 ; IV (1973), nr. 1, [ian. -mart.], p. 7-11. Prezentare de Marin Bucur, *Revelaţia unui manuscris eminescian*, p. 6-19 (III), 6-7 (IV).

11. *Despre muncă*. MANUSCRIPTUM, V (1974), nr. 3, [iul.-sept.], p. 6-11. Prezentare de Marin Bucur, *Mihai Eminescu despre muncă*, p. 6—10.

12. [Immanuel] Kant, [*Critica raţiunii pure*]. RF-2, XXI (1974), nr. 6, nov.-dec., p. 766-767. Prezentare de C. Noica, *Traducerea lui Eminescu din „Critica raţiunii pure"*: *Lecturi kantiene*. Bucureşti, 1975, p. 123-125.

13. Enric Theodor Rötscher, *Arta reprezentării dramatice*. În M. Eminescu. *Articole şi traduceri*, Bucureşti, 1974, p. 279-523 (text), p. 589-594 (Comentariu).

14. [Immanuel] Kant. [*Critica raţiunii pure*]. În M. Eminescu. *Lecturi kantiene*. Bucureşti, 1975, p. 5-147 (text). V-XLVIII (studiu).

15. P. Coel. M. Schachinger, *Naşterea albinei*; [*„Pentru o seamă de spirite..."*], *Ideea ecuaţiei*, [*„Libanius zice..."*], [*„Există principii în politică?..."*], [*„În perioada silurică..."*], [*„Moara e netrebuincioasă..."*], [*„E timp ca oamenii de stat..."*], *Teoria lui Ricardo*. CME, lV(1977),p. 27-29, 30, 31, 31-34, 45-46, 47-48, 48-49. Prezentare de Marin Bucur, *Ineditele eminesciene*, p. 11-15.

16. *Cultură şi ştiinţă*. În M. Eminescu, *Scrieri pedagogice*. Iaşi, 1977, p. 93-118.

17. [*„Fenomenele universului văzut..."*]. LUC-B, XXII (1979), nr. 24, 16 iun., p. 3. Prezentare de D. Vatamaniuc, *Fenomenele universului – materie şi mişcare*.

18. [*„Logica parlamentară..."*]. ST, XXX (1979), nr. 6, iun., p. 12-13. Prezentare de D. Vatamaniuc, *Eminescu despre*

sofismele vieţii parlamentare.

19. [*„Ştiinţa cere legi...”*]. în M. Eminescu, *Cugetări*. Bucureşti, 1979, p. 91.

20. August Leskien. *Manual de limba paleoslavă (vechea slavă bisericească)*]. În G. Mihăilă. *Cultura şi literatura română veche în context european*. Bucureşti ,1979,p. 80-113(text), 213-216 (anexe), 62-80 (studiu).

21. Enric Theodor Rötscher. *Arta reprezentării dramatice*. în M. Eminescu. *Opere V Teatru*. Bucureşti, 1979, p. 161-478 (text), 742-752 (comentarii).

22. [Franz Bopp. *Gramatica critică abreviată a limbii sanscrite*] RAM-2, (1981), nr. 2, febr., p.9. Prezentare de Constantin Barbu.

23. *Cultură şi ştiinţă*; [*„Toate generaţiile...”*], [*„Maşina societăţii consistă...”*], [*„Populaţia Franţei...”*], [*„Există principii în politică?...”*], [*„Libanius zice...”*], [*„E timp cu oamenii de stat...”*], [*„Ţăranul în Anglia...”*], *Teoria lui Ricardo*, [*„Economia politică...”*], [*„Din consideraţii de natură practică...”*], [*„Simbria naturală...”*], [*„Unii economişti...”*}, [*„Sociologia...”*], *Producţiune*, [*„Plantatoriul era îndealtmintrelea...”*], *Despre muncă*, [*„Cum? bogăţia...”*], [*„Dacă Mac Culloch ne arată...”*], *Transport*, [*„Logica parlamentară...”*], *Ideea ecuaţiei*, *Antropocraţie*, [*„Pentru o sumă dc spirite...”*], [*„Păgânul, închinătorul la idoli...”*], [*„Fenomelele universului văzut”...*], *Principiul independenţei absolutului*, [*„Ştiinţa cere legi...”*], *Observaţiuni asupra puterilor naturii nevieţuitoare*, [*„În perioada silurică...”*] [*„Cu cît o făptură e mai imperfectă...”*], [*„Varietatea sau diversitatea...”*], *Hotărârea de mai nainte a sexului animalelor de dr. Enric Ianke*, [*„Un fapt vrednic de însemnat...”*], [*„Foaia e pentru plantă...”*], *Naşterea albinei*, [*„Fierule izvorul...”*], [*„S-a dezvoltat o literatură...”*], [*„Bătălia hotărâtoare...”*], [*„Poporul tracic...”*], în *Fragmentarium*. Bucureşti, 1981, p. 25-50,54, 113-114, 133, 135, 148, 149-150, 151, 171-173, 177, 189, 218-222, 230-231, 236-237, 284-285, 351, 363, 470-475, 501-502, 507, 524, 526, 529-533, 535-537, 549, 552-553, 562, 579.

II. DESPRE TRADUCERI

24. Dionis, *O gramatică sanscrită de Eminescu*, EVL, Iaşi, (I) 1893, nr. 1, 20 dec., p. 1.

25. Scurtu, Ion, *Mihail Eminescu's Leben und Prosaschriften*, Leipzig, 1903, p. 92.

26. Cacoveanu, Ştefan, *Eminescu la Bucureşti* în a. 1868-69, LUC-S (II) 1905, nr. 5, 1 febr., p. 60. *Amintiri despre Eminescu*, Antologie şi ediţie îngrijită de Ion Popescu, Iaşi, Editura Junimea, 1971, p. 28.

27. Manoliu, Radu, *O traducere a lui Eminescu* (“*Gramatica sanscrită?*”), ARH, Iaşi, XVII (1907), nr. 9, p. 415-416.

28. Rădulescu-Pogoneanu, I. A., *O corespondenţă din anul 1874 între Eminescu şi d-l Maiorescu*. *Pregătirea lui Eminescu pentru o catedră de filozofie la Universitatea din Iaşi*, CL, XLIV (1910), nr. 2 apr., p. 197-199, *Studii*, Bucureşti, Institutul de arte grafice Carol Gobl, 1910, p. 65-67.

29. Bogdan-Duică, G., *Dintr-ale lui Eminescu – simple notiţe*. DAT, VII (1929), nr. 7-9, iul.-sept., p. 132-133; *Mihai Eminescu*. Studii şi articole, Ediţie îngrijită, prefaţă, note şi bibliografie de Ecaterina Vaum. Iaşi, Editura Junimea, 1981, p. 149—150.

30. Călinescu, G., *Eminescu şi Italia*, ROMA, XI (1931), nr. 3, iul.-sept., p. 21-23; *Viaţa lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, Editura Cultura Naţională, 1932, p. 130, 159, 176-177, 416-417; *Opere XI – Viaţa lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, EPL, 1969, p. 94, 124, 270, 286.

31. Papacostea, Cezar, *Filosofia antică în opera lui Eminescu*, Bucureşti, 1931, p. 18.

32. Călinescu, G., *Viaţa lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, Editura Cultura Naţională, 1932, p. 130, 159, 271, 176-177, 388, 394, 416-417; Viaţa lui Mihai Eminescu, Bucureşti, E.P.L., 1964, p. 202, 292; *Opere XI − Viaţa lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, EPL, 1969, p. 94, 112, 124, 178, 185, 267, 270, 274, 286.

33. Torouţiu, I. E., *Studii şi documente literare. Vol. IV. „Junimea”*. Bucureşti, Institutul de arte grafice „Bucovina”, 1933, p. 110.

34. Bogdan-Duică, G., *Eminescu şi I. R. Mayer*, BME, IV. (1934), nr. 12, p. 43-44.

35. Klein, Karl Kurt, *Biblioteca Universităţii din Iaşi*, BG, V. (1934), nr. 5, p. 273.

36. Călinescu, G., *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I-V, Bucureşti, Editura „Cultura Naţională”, 1935; vol.II, p.ll,15, 62, 88; YOl. III, p. 311-312-314; *Cultura lui M. Eminescu*, SCILF, V(1956), nr. 1-2, ian.-iun., p. 246, 292, 329; *Opera lui Mihai Eminescu*, vol. I-II, Bucureşti, Editura pentru literatură, 1969; vol. I, p. 327-328, 340, 402, 453; *Opere XII*, *Opera lui Mihai Eminescu* (1), EPL, 1969, p. 338, 340-341, 407. *Opere XIII, Opera lui Mihai*

Eminescu (2), Editura Minerva, 1970, vol. 1, p. 328, 329, 330, 352, 393, 404, 455; vol. 2, p. 8.

37. Caracostea, D., *Arta cuvântului la. Eminescu*, Bucureşti, Institutul de istorie literară şi folclor, 1938, p. 29-32, 39, 115, 118, 119 n. 377-378; *Studii eminesciene*, Bucureşti, Editura Minerva, 1975, p. 204, 209, 255, 323.

38. Perpessicius, *Menţiuni de istoriografie literară şi folclor* (1948-1950), I, Bucureşti,ESPLA, 1957, p. 204-209.

39. Creţu, I., *O traducere a lui Eminescu nevalorificată încă*. LR-2, X (1961), nr. 6, (nov. -dec.), p. 592-605.

40. Rotaru, Ion, *Eminescu traducător al unei cărţi de teatru*, AUB, Seria Ştiinţe sociale – Filologie, an X, 1961, nr. 23, p. 147-158.

41. Avramescu Aurel, *Viziune eminesciană şi ipoteze ştiinţifice în cosmogonie*. RAM-2, 1 (1964), nr. 1, [ian.], p. 16-17; MANUSCRIPTUM, XI (1980), nr. 1, [ian.-mart.], p. 25-27.

42. Husar, Al., *Pe marginea unor consideraţii ale lui Eminescu despre artă*. VR-2, XVII (1964), nr. 4-5, apr.-mai,p,198.

43. Chiţu, Ioan N., *Un manuscris eminescian prea puţin cunoscut*. LUC-B, VII (1964), nr. 11 (144), 23 mai, p**.** 3**.**

44. Avramescu, Aurel, *Preocupări ştiinţifice în „Caietele fiziografice”*. LUC-B, VII (1964), nr. 12, 6 iunie, p. 5.

45. Massoff, Ioan, *Eminescu şi teatrul*. Bucureşti, Editura pentru literatură, 1964, p. 114.

46. Demetrian, S. E., *Literatura clasică indiană în poezia lui Mihai Eminescu*, LL, IX, (1965), p. 226.

47. Dumitrescu, Ion, *Introducere la un studiu despre ucenicia muncii artistice la M. Eminescu*, LL, IX, (1965) p. 94-95.

48. *Antologia gîndirii româneşti. Secolele XV-XIX*. Bucureşti, Editura politică, 1967, vol. II, p. 546.

49. Noica, C., *Un miracol al culturii româneşti: Caietele lui Eminescu*. GL, XV (1968), nr. 12, 21 martie.

50. Iliescu, Ion, *În legătură cu paternitatea unui studiu de Mihai Eminescu*. ORIZ-T, XIX, (1968), iun., p. 52-58.

51. Creţu, I., *Mihai Eminescu. Biografie documentară*. Bucureşti, E.P.L., 1968, p. 165, 260-262.

52. Vatamaniuc, D., *Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut*. Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1968, p. 181-193.

53. Săveanu, Lucius, *„Caietele fiziografice" ale lui Eminescu*. TOMIS IV (1969), nr. 8, august, p.10,18.

54. Kant, Immanuel, *Critica raţiunii pure*. Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1969, p. 699.

55. Pop, Augustin Z. N., *Noi contribuţii documentare la biografia lui Mihai Eminescu*. Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1969, p. 78-80, 203-209, 298.

56. Roşu, Arion, *Eminescu et l'indianisme romantique*. ZDMG, Band 119 − Heft 2, Wiesbaden, 1970, p. 241-250.

57. Bulgăr, Gh., *Momentul Eminescu în evoluţia limbii române literare*. Bucureşti, Editura Minerva, 1971, p. 69.

58. Perpessicius, *Eminescu şi teatrul*. Bucureşti, Editura Minerva, 1971, p. 230-231 (Eminesciana).

59. Munteanu, George, *Hyperion. 1. Viaţa lui Eminescu*. Bucureşti, Ed. Minerva, 1973, p. 46, 118.

60. Ghiţă, Simion, *Semnificaţia şi particularităţile kantianismului în evoluţia filozofiei*, RF-2, XXI**,** (1974), nr. 6, nov.-dec., p. 746.

61. Balea, Nicolae, *Opera lui Kant în limba română*. RF-2, XXI (,1974), nr 6, nov -dec., p. 770-771.

62. Zaciu, Mircea, *„Vestul sălbatic" al manuscriselor eminesciene*. MANUSCRIPTUM, VI (1975), nr. 1, ian.-mart., p. 173-78.

63. Bucur. Marin, *Pentru o clarificare de metodă*. MANUSCRIPTUM, VI (1975), nr. 1, (ian.-mart.), p. 178-182.

64. Bhose, Amita, *Cosmogonia indiană şi Scrisoarea I-a*. CME, III (1975), p. 61-68.

65. Noica, C., *O traducere de care ne-am lipsit un veac*. CME, III (1975), p. 140-142.

66. Noica, Constantin, *Eminescu sau gânduri despre omul deplin al culturii româneşti*. Bucureşti, Editura Minerva, 1975, p. 24-47, 64.

67. Onicescu, Octav, *Componente ştiinţifice ale gîndirii eminesciene*. MANUSCRIPTUM, VII, (1976), nr. 4, [oct.-dec.], p. 61-62.

68. Bhose, Amita, *Gramatica sanscrită mică a lui Fr. Bopp în traducerea lui Eminescu*, CMB, IV (1977), p. 68-79.

69. Mihăilă, G., *Eminescu şi studiul limbii paleoslave*. CME, IV (1977), p. 80-107.

70. Bhose, Amita, *Eminescu şi In*dia, Iaşi, Editura Junimea, 1978, p. 117-118. (Eminesciana).

71. Vatamaniuc, D., *Eminescu şi Laplace*. ST, XXIX (1978), nr. 7, iulie, p. 26.

72. Riza, Adrian, *Eminescu and India*, *An interview with Amita Bhose*, RNW, 1978, 21 nov., p. 14.

73. Slavici, Ioan, *Opere IX, Memorialistică*. Varia [Ediţie de C. Mohanu şi D. Vatamaniuc]. Bucureşti, Editura Minerva, 1978, p. 104-105, 122-123, 279-284, 611-612.

74. Vatamaniuc, D., *Eminescu şi Pascal*. ST, XXX (1979), nr. 10, oct., p. 8.

75. Vatamaniuc, D., *M. Eminescu – Preocupări pentru istoria naţională şi universală*. MANUSCRIPTUM, XI (1980), nr. 3, iul.-sept., p. 9-13.

76. Cernovodeanu, Paul, *Eminescu traducător al primului volum din „Fragmente zur Geschichte der Rumanen." de Eudoxiu Hurmuzaki*. CME, V (1980), p. 49-70.

77. Rusu, Aurelia, *Note pe marginea unor traduceri eminesciene*. RITL 1980, nr. 3 iul.-sept., p. 493-496.

78. Vatamaniuc, D., *Eminescu şi Tocqueville*. LUC-B, XXIV (1981), nr. 3, 17 ian., p. 2.

79. Oprea, AL, *Eminescu şi Machiavelli*. LUC-B, XXIV (1981), nr. 24, 13 iun., p. 1, 3.

80. Al.-George, Sergiu, *India in conştiinţa culturală românească*. În *Arhaic şi universal*. Bucureşti, Editura Eminescu, 1981, p. 271.

81. *Immanuel Kant, 200 de ani de la apariţia „Criticii raţiunii pure"*. Studii. Coordonatori: Alexandru Boboc, Mircea Flonta, Radu Pantazi, Ilie Pârvu, Bucureşti, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1982, p. 215-264.